ԼՄԳ

Մատենադարան

EL-CH
TOPB
1988

1368

Ի յիշատակ
Մեծի Տանն Կիլիկիոյ
Երանաշնորհ Տ.Տ. Զարեհ Ա.ի
վախճանման 25-ամեակին

Կողքի գծագրութիւն՝ Եղիա Պէքմէզճեան
Տողաշարութիւն, ձեւաւորում եւ տպագրութիւն՝ Տիգրան Ա. Մանավեան

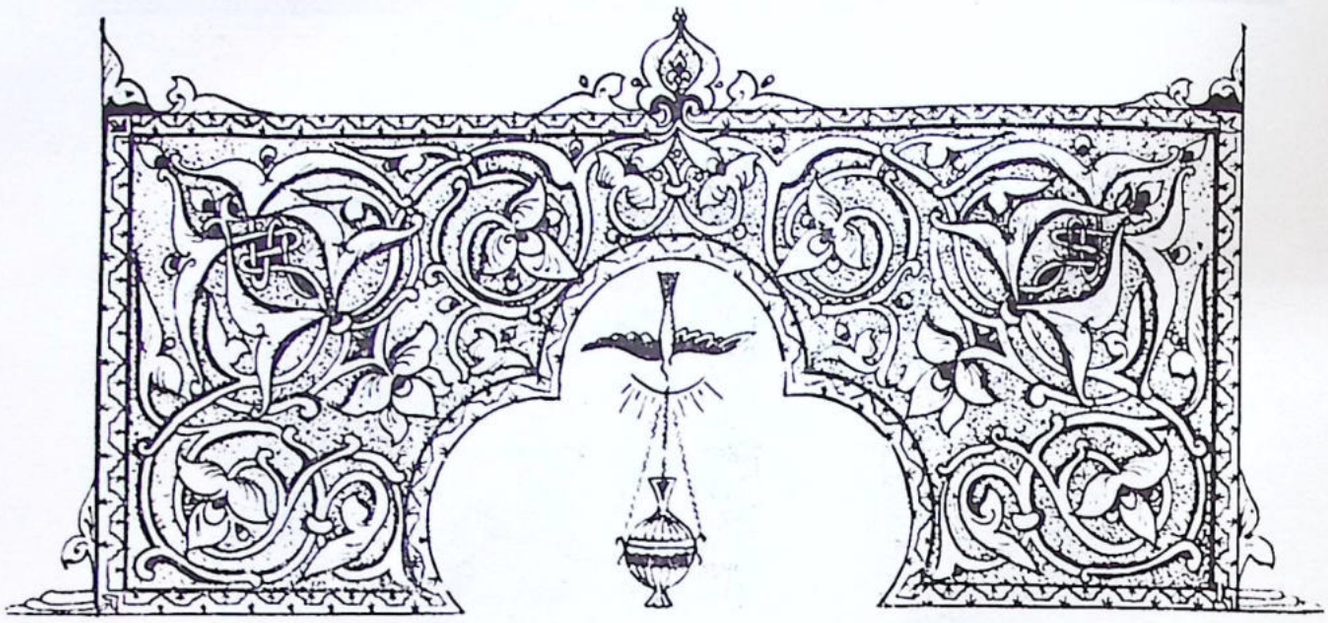
ՀՐՈՒՀ

Ս. ԳՐԱՅԻՆ, ԵԿԵՂԵՑԱ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Խմբագրեց եւ հրատարակեց

ԲԱԲԳԷՆ ԹՕՓՃԵԱՆ

Մոնթրէալ, 1988
Ե. Տարի, թիւ 1 (9)

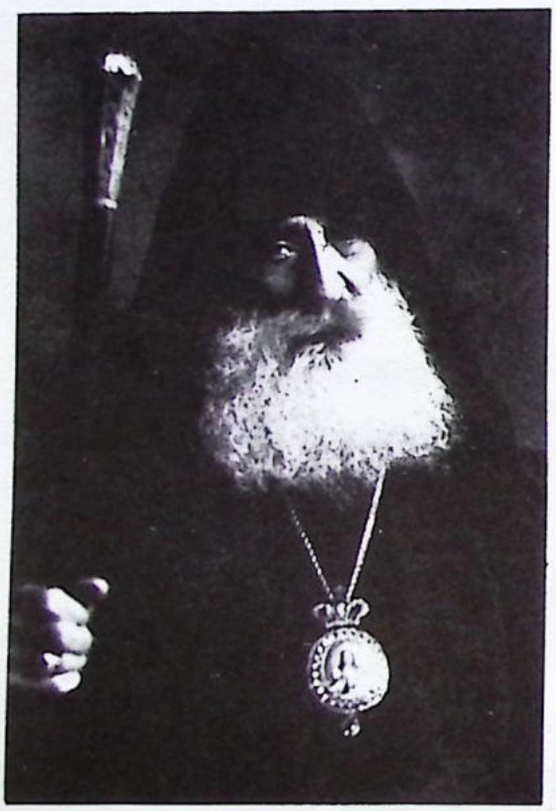
ԱՂՕԹՔ

Ամենախնամ Տէր,
Թո՛ղ քու սուրբ երկիւղդ ոստիկան ըլլայ
աչքերուս որ այլեւս ցանկական զգացումով
չհայիին որեւէ գեղեցկութեան, ականջներուս՝
որ չախորժին չար խօսքեր լսել, ձեռքերուս՝
որ անիրաւութիւն չգործեն, ոտքերուս՝ որ
անօրէնութեան ճամբաներ չերթան, չէ՞ որ
քու ձեռքիդ մէջն են հոգեւոր եւ մարմնաւոր
կեանքին շարժիչ թելերը, այնպէս մը ուղղէ՛
զանոնք որ ամէն կերպով քու պատուէրներուդ
համեմատ շարժին անոնք:

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երկու Խօսք	Բ.Թ.	5
Սահակ Կթղ. Խապայեան	Ն. Արք. Ծովական	8
Զարեհ կթղ. Փայասլեան	Նազարէթ Սէֆէրեան	10
Նոր Անդաստան	Վ. Երանգեան	14
Գրչագրերի Ստեղծման Հոգեբանական Մղումները Գրիչների ...	Փրոֆ. Լ.Գ. Խաչերեան	15
Գիրը կը քալէ հաւատքի հետքերով	Սարգիս Ա. Քհնյ. Անդրէասեան	30
Ուխտանէս Եպս. Սեբաստիոյ	Դոկտ. Հ. Զաւէն Արզումանեան	39
Կիլիկիոյ Հայոց Զապէլ Թագուհին	Բիւզանդ Եղիայեան	47
Նորը Գրիգոր Զօհրապի մասին	Գ. Բամպուքճեան	54
Մեծ Լուսաւորեալները	Թարգ. Ն. Սէֆէրեան	58
Հսկում	Արտակ Արք.	65
Յովհաննէս աստուածաբան Աւետարանիչ	Վաչէ Ծ. Վրդ. Իգնատիոսեան	66
Քրիստոս ըստ Նարեկի	Գիւտ Եպս.	73
Քրիստոնեայի հաւատքը	Բաբգէն Թօփճեան	80
Հոգեկան Զափահասութիւն	Թորգոմ Պատրիարք	82
Ստացուած Շնորհաւորագրեր		85

Տ. ՍԱՀԱԿ Բ. ԽԱՊԱՅԵԱՆ
1908-1939

Տ. ԶԱՐԵՀ Ա. ՓԱՅԱՍԼԵԱՆ
1956-1963

Երկու Խօսք

ՎԾՏԱԿԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐ

«Ի վշտաց ընդա ապրեցոյց զնոսա»
(Սաղ. ՃԺ. 19)

Դէծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան նոր շրջանի պատմութեան մէջ տարաբաղդ հովուապետներ եղած են երջանկայիշատակ Սահակ Բ. Խապայեան եւ Զարեհ Ա. Փայասլեան կաթողիկոսները:

Տառապած է Սահակ Վեհափառը բանի որ ան եղած է ականատես վկան իր Հօտի ջարդին ու պատմական Սսոյ Աթոռի վերացման:

Կիլիկիոյ պարպումին կիլիկեցի հայերու հետ ան գաղթած է Սուրիոյ եւ Լիբանանի արաբ հիւրընկալ բաղաքները, կազմակերպած եւ մօտէն հսկած գաղթականներու ազգահաւաքի ու վերահաստատման գործին:

1921–1930 տարիներուն, ծերունազարդ կաթողիկոսը «շրջուն կաթողիկոսութիւն» մը կը վարէր Աթոռանիստ վայր մը չունենալուն համար. Երուսաղէմի Պատրիարք Դուրեան Արբեպիսկոպոսին յղած նամակին մէջ կ'ըսէ. — Մենք շուարած ու շլմորած ենք, որովհետեւ գլուխնիս հանգչեցնելու տեղ մը չմնաց ...: Թափառական կեանքն ալ փիզիքապէս ընկճեց զմեզ: Ժողովուրդին օգտակար ըլլալու յոյսը միայն մեր մթագնած ճանապարհը կը լուսաւորէ»:

Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան կործանումով, ազգին ղեկը ստանձնած էր Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը: Օրուան գահակալը Մուսաբէկեան վեհափառը շարունակեց մնալ Սիս, անտիրական չձգելու համար ժողովուրդը:

Սահակ կաթողիկոս, պատմական իր **Կտակին** մէջ անդրադառնալով սոյն հարցին՝ ըսած է. —

«Պատմագրողներէն ոմանք ննջադատած են Գրիգոր Մուսաբէկեանը, որ 1441-ին ի Ս. Էջմիածին գումարուած համազգային ժողովի հրաւէրը — Սիսը թողուլ եւ իբրեւ ընդհանրական կաթողիկոս Էջմիածին երթալ — չընդունեց ու եկեղեցւոյ միութիւնը խրամատեց: Այս ենթադրութիւնը, եթէ չըսենք թշնամական՝ պարզապէս երեւակայական է ...:

Մուսաբէկեան եթէ փառասէր ըլլար՝ կը թողուր Կիլիկիոյ անձուկ Աթոռը ու կ'երթար կը բազմէր ընդհանրական հրապուրիչ Աթոռին: Բայց Մուսաբէկեան չէր ուզեր իր վիրաւոր հօտը առողջ գազաններու ճանկերուն մէջ թողուլ»:

Քաղաքագէտ ազգայիններ, մտաւորական անձեր յաճախ անդրադարձած են Կիլիկիոյ Աթոռի անկախ պահպանութեան ու անվթար գոյատեւման

պատճառաբանելով, թէ

«Պէտք է պահել Սիսի Կաթողիկոսութիւնը ... էջմիածնա՛յ կաթողիկոսութեան համար ...: Այսօր Սիսի Կաթողիկոսութիւնը վերցնելը՝ ապագային էջմիածնի Կաթողիկոսութիւնը վերցնել է ...: Ո՛րքան ատեն որ Սիսի Կաթողիկոսութիւնը կեցած է, երբոր ուզենք կրնանք էջմիածնայ Կաթողիկոսին անկախութիւնը ապահովել ...» (Գրիգոր Օտեան, Ատենապետ՝ Կ. Պոլսոյ Ազգային Ընդհանուր Ժողովին):

«Սիսը ունի իր գոյութեան պատճառները ... Սիսի Կաթողիկոսութիւնը Հայց. Եկեղեցւոյ վարչութեան պայմաններէն մին է, եւ Կիլիկիոյ վիճակայինք ո՛չ միայն իրենց համար իրրեւ անհրաժեշտ կրօնական պէտք, այլեւ իրրեւ Հայց Եկեղեցւոյ միութեան յարատեւութեան մի կարեւոր կայանը կը նկատեն զայն, եւ մինչեւ ցարդ համայն Ազգն առհասարակ հոգւով չափ անոր յարած է ... Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդն, օտար դաւանափոխական թափանցումներու ճնշումին տակ, վաղուց գլխովին ի կորուստ մատնուած կը լիներ, եւ էջմիածին հաւանօրէն ի սպառ ստրկութեան դատապարտուած պիտի լիներ, եթէ Սիսի Կաթողիկոսութեան հովանին դադրէր ...:

«Սիսի Աթոռն՝ իրրեւ հին եւ պատկառելի հաստատութիւն, ոչ նուազ կարեւորութիւն ունի իր պատմական ազգային յիշատակներովն՝ քան այլ կաթողիկոսական եւ պատրիարքական Աթոռներ, եւ անտարակոյս կրօնական եւ մտային զարգացման վառարան մը կրնայ լինիլ այդ Աթոռը եթէ այնքան պաշտօնական հալածանաց ենթակայ չգտնուի եւ Ազգն հետզհետէ ըմբռնէ որ իր կրօնական ազատութեան էական մի գրաւականն է այդ Աթոռը» (Մատթէոս Մամուրեան, խմբագրապետ՝ **Արեւելեան Մամուլի**):

«Կիլիկիոյ Աթոռը կը շարունակէր թափուր մնալ երբոր ես եւ ինծի հետ նոր վարչութիւնը գործի գլուխ կ'անցնէինք: Մեր խորին համոզումն էր վերջ տալ այդ պարապութեան, զոր վնասակար կը գտնէինք ո՛չ միայն Կիլիկիոյ Աթոռին եւ ժողովուրդին, այլեւ Հայ Եկեղեցւոյ ընդհանուր կազմակերպութեան. իբր զի ազգային ըմբռնումն էր՝ թէ Կիլիկիոյ Աթոռը անհրաժեշտ է էջմիածնի Մայր Աթոռը ռուսական կառավարութեան բռնահանոյէն ազատ պահելու համար» (Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, Խոհք եւ Խօսք):

Նոյն մտածումով, հնադարեան Կիլիկիոյ Աթոռը պահպանելու մտահոգութեամբ, էջմիածնի Ամենահայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե. եւ Երուսաղէմի պատրիարք Եղիշէ Արք. Դուրեան, ապա անոնց վախճանումէն ետք Խորէն Ա. եւ Թորգոմ Գուշակեան խորհրդակցաբար կ'որոշեն Երուսաղէմի թեմերը փոխանցել Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան:

Սոյն Աթոռին Անթիլիաս հաստատուելուն առիթով պատմագիր Բիւզանդ Եղիայեան կը խորհրդածէ. —

«1921–1930 տարիներով շրջանակուած տասնամեակը՝ իր խորագոյն բնագաւառներէն յանկարծ խլուած դուրս նետուած ժողովուրդի մը կործանման վտանգաւոր գահավէժին եզերքը կանգնած տարիներն են: Բայց հզօր ձեռքի մը հրաշքով այդ ժողովուրդը ետ բաշուեցաւ անդունդի ժայռագագաթէն դէպի ապահովութեան եւ խաղաղութեան ծաղկուն դաշտերը: Եւ այդ հզօրագոյն հրաշքին հերոս դէմքն է Կիլիկիոյ հայոց Սահակ Բ. Կաթողիկոսը: Ան **Վշտակիր Կաթողիկոս** կը ստորագրէր, բայց մենք երանութեամբ կրնանք զայն կոչել **Երջանկափառ Կաթողիկոս,** որ Տաւրոսեան լեռնաշխարհի կաղնիի մը նման մինչեւ

իր 91-րդ տարիքը անսասան մնաց՝ մինչեւ բոլոր փոքորիկներուն թեւաթափումը ու կատարեց իր ժողովուրդին եւ Ս. Աթոռին վերականգնումի հրաշքը:

«Սահակ Կաթողիկոս եղաւ տառապանքի մէջ իսկ տեսիլք ունեցող հաջ նաւապետը, որ ո՛չ միայն ապահով նաւահանգիստ հասցուց ազգին բեկորեալ նաւը, այլ եւ զայն յանձնեց վստահելի նոր նաւապետներու» (ժամանակակից Պտմ. Կթղ.եան Հայոց Կիլիկիոյ):

* * *

Այդ **Նոր նաւապետներէն** մին եղաւ Անթիլիասի դպրեվանքի անդրանիկ շրջանաւարտներէն՝ Հոգելոյս Զարեհ Ա. Փայասլեան, որուն մահուան 25-ամեակը կը նշուի այս տարի:

Հնադարեան Բերիոյ Թեմին դիւանագէտ Առաջնորդին ընտրութիւնը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Աթոռին, ինչ ինչ պատճառներով «անվաւեր» հռչակուեցաւ ժողովուրդի մէկ խաւէն: Ու Նորաօծ Կաթողիկոս Վազգէն Ա. որ Անթիլիաս ժամանած էր նախագահելու կաթողիկոսական ընտրութիւնը եւ օծելու նորընտիր Կաթողիկոսը, առանց օծելու զայն մեկնեցաւ Անթիլիասէն. Վեհափառին այդ մեկնումը եւ յետագային ուրիշ դէպքեր պատճառ հանդիսացան Աթոռներու երկփեղկումին եւ սփիւռքի թեմերու բաժանումին:

Զարեհ Վեհափառի ծննդեամեայ գահակալութեան շրջանը վիշտի ու մորմոքի տարիներ եղան: Եղիշէ պատրիարքի բառերով «Իր կաթողիկոսութեան ծաղը տարիները, հակառակ ուշագրաւ նուաճումներու, ծաղ վէրքեր եղան, բացուած իր հոգիին մէջ ... Պարագաներու անգութ ու դժնդակ բերումներու պատճառաւ, անիկա խլեց մեր ժողովուրդի իրեն համար պատրաստած խաչի ճամբայէն, եւ ինկաւ այդ ճամբուն վրայ՝ զարնուած իր սիրտէն»:

Զարեհ Կաթողիկոս բարեսիրտ հովուապետ մըն էր: «Եթէ երբեմ վերյիշենք ա՛յն դժուարին պայմանները» կը վկայէ Արտակ Արք., «մասնաւորաբար ընտրութեան հետեւող շրջանները եւ ամենէն պատասխանատու անձերու կեցուածքն ու արտայայտութիւնը, իր անձին, դիրքին եւ հեղինակութեան նկատմամբ եւ միւս կողմէ նկատի ունենանք իր անայլայլ կեցուածքը եւ բոլորին հետ ողջագուրուելու իր բարի տրամադրութիւնը, ներողամտութիւնը, անյիշաչարութիւնը, դարձեալ կը տեսնենք իր վեհ հոգին, լրջախոհութիւնը եւ հոգեւորականի անայլայլ կեցուածքն ու բարեսրտութիւնը»:

Արմաշականներու դաստիարակութեամբ սնած կրօնական մեծ անձնաւորութիւն մըն էր Զարեհ **Սքանչելին:** Եկեղեցական խոր գիտակցութեամբ թրծուած մաքրամաքուր այս կուսակրօնը, հաւատոով եւ համոզումով կը հետեւէր **մեծ վարդապետին** ուսուցումներուն, օրինակ դառնալով դպրեվանքցիներուն ու միաբաններուն: Վեհափառական իր շուքը ակնածանք կը պարտադրէր բոլորին: Անոր ներկայութեան կը զգայիր, թէ կը գտնուէիր Աստուծոյ պաշտօնեային դիմաց:

Երանաշնորհ Զարեհ Կաթողիկոսի յիշատակը յաւէտ վառ պիտի մնայ ժողովուրդին յիշողութեան մէջ, իբրեւ ամբասիր ու բարի Ֆահանայապետ, որովհետեւ աւետարանական բացատրութեամբ ան եղաւ «Այր յորում նենգութիւն ո՛չ գոյ»:

Բ.Թ.

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԽԱՊԱՅԵԱՆ

(1849 - 1939)

Ծնած է Խարբերդի Եղէգի գիւղը, 1849, Մարտ 25-ին: Հայրը կը կոչուէր Կարապետ, մայրը՝ Գոհար: Նախնական ուսումը կ'առնէ գիւղին դպրոցին մէջ, եւ իբրեւ եկեղեցասէր պատանի դպրութեան աստիճան կը ստանայ Կիլիկիոյ նուիրակ Յարութիւն Եպիսկոպոսէն:

Երուսաղէմ կու գայ 1867-ին, եւ կ'աշակերտի Ժառանգաւորաց Վարժարանին, որուն ընթացքը աւարտելէ եւ սարկաւագ ձեռնադրուելէ ետք (1869, Օգոստոս 21) կը ղրկուի Կ. Պոլիս, ուսումը կատարելագործելու (1869-1871):

Աբեղայ կը ձեռնադրուի 1877, Յուլիս 3-ին, եւ ապա կը ստանայ վարդապետական աստիճան: Հետագային, Կովկասի նուիրակութեան շրջանին, Ս. Յակոբեանց Աթոռի Լուսարարապետ կ'ընտրուի (1885, Մարտ 7) եւ Ս. Էջմիածնի մէջ կը ստանայ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն (1885, Նոյեմբեր 24):

Խապայեան, իր ուսումնական շրջանը աւարտելէ ետք, կը ստանձնէ բազմաթիւ պաշտօններ, ինչպէս Խմբագրապետութիւն Սիօն Ամսագրի (1874-1881), Տեսչութիւն Տպարանի (1878-1881 եւ 1887-1890), Նուիրակութիւն Կովկասի (1881-1885), Լուսարարապետութիւն Ս. Աթոռոյ (1886-1902), եւ վերջապէս Կաթողիկոսութիւն Կիլիկիոյ (1903-1939):

Պահ մը, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի միջոցին, թուրք կառավարութեան պահանջով, կը դառնայ նաեւ Երուսաղէմի Պատրիարք (1916, Յուլիս 20-1917, Նոյեմբեր 6):

Կիլիկիոյ պարպումէն ետք (1921), տասնեակ մը տարիներ աստանդական մնալէ յետոյ, վերջապէս իբրեւ աթոռանիստ վայր ձեռք կը բերէ կալուած մը Պէյրութի մօտ, Անթիլիաս գիւղին մէջ (1930), եւ հոն կ'անցնէ իր վերջին տարիները: Մահը կը պատահի 1939, Նոյեմբեր 8-ին, եւ թաղումը կը կատարուի Անթիլիաս, Նոյեմբեր 12-ին, Կիրակի օր, նախագահութեամբ Երուսաղէմի Պատրիարք Մեսրոպ Արքեպս. Նշանեանի:

Իր տպուած երկերն են.

1. Համառօտ Աշխարհագրութիւն, 1874, Երուսաղէմ:
2. Նոր Դասագիրք Տիեզերագրութեան, 1876, Երուսաղէմ:
3. Պատմութիւն Հին Կտակարանի, 1877, Երուսաղէմ:
4. Բովանդակութիւն Ազգային Սեպհականութեանց, 1880, Երուսաղէմ:
5. Բնական Պատմութիւն, 1888, Երուսաղէմ:
6. Բաղդատութիւն Տպագիր Սոկրատի եւ Երուսաղէմի Ձեռագրին, 1898, Երուսաղէմ:
7. Կիլիկեան Կսկիծներ, 1927, Պէյրութ:
8. Յիսուն Օր Ի Շիրակ, 1937, Անթիլիաս:

Իր անտիպ գործերէն կրնանք յիշել Երուսաղէմի Ձեռագրաց Ցուցակը, որուն պատրաստութեան աշխատած է նախ իր լուսարարապետութեան շրջանին (1897–1903), եւ ապա Առաջին Համաշխարհային պատերազմի դժնդակ օրերուն (1916–1917): Մեծ ու պզտիկ աւելի քան 80 տետրակներու մէջ բովանդակուող այդ աշխատանքը այժմ կը պահուի Ս. Յակոբեանց Ձեռագրատան մէջ 3602 թիւին ներքեւ:

* * *

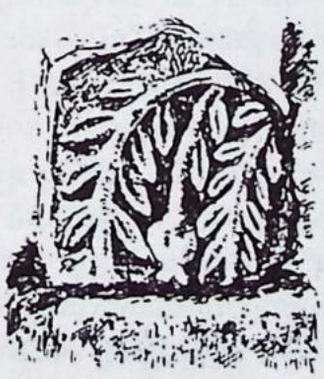
Այստեղ կ'արժէ աւելցնել Սահակ Կաթողիկոսի արդիւնաւոր գործակցութիւնը երեք արմաշականներու հետ:

Ան իբրեւ աթոռակից կաթողիկոս օծեց Բարգէն եպս. Կիւլէսէրեանը, որ այդ բարձր պաշտօնը վարեց վեց տարի (1931–1936) գնահատելի իրագործումներով:

Երկրորդ արմաշականը, որ կարեւոր դեր կատարեց Անթիլիասի մէջ, ուրիշ Այնթապցի մըն էր, Շահէ Ծ. Վրդ. Գասպարեան, որ հինգ տարի (1930–1935) պաշտօնավարեց իբրեւ վերատեսուչ Նորահաստատ Դպրեվանքին:

Երրորդ արմաշականը, որ Խապայեանի կաթողիկոսութեան շրջանին ծառայեց Անթիլիասի մէջ, ուսուցչական եւ այլ պաշտօններով, եղաւ Փառէն Ծ. Վրդ. Մելքոնեան:

Ն. ԱՐՔ. ԾՈՎԱԿԱՆ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ՋԱՐԵՀ Ա.

Երջանկայիշատակ Կաթողիկոսի Յիշատակին

Քսանը հինգ տարի առաջ, 18 Փետրուար 1963-ին Պէյրութի ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ, սրտի ծանր կաթուածի մը հետեւանքով, իր աչքերը յաւիտեան կը փակէր, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գահակալ Երանաշնորհ Տ. Տ. Զարեհ Ա. Վեհափառ Հայրապետը, որուն այսպէս անակնկալ ու անհաւատալի վախճանը, խոր սուգի կը մատնէր իր հաւատացեալ ժողովուրդը, խոր յուզում ու վիշտ կը յառաջացնէր օտար եկեղեցական ու պետական անձնաւորութիւններու շրջանակին մէջ, որոնք միշտ հիացումով արտայայտուած էին իր մասին:

Հանգուցեալ Հայրապետը, բնիկ մարաշցի Փայասլեան ընտանիքի զաւակ, աւազանի անունով Սիմոն, ծնած է Կիլիկիոյ Մարաշ քաղաքը 14 Փետրուար 1915-ին հայութեան տառապանքով լի խաւար օրերուն:

Իր մանկութեան տարիներուն հարազատներուն հետ միատեղ ապրած է արհաւիրքով ու սարսափով լի օրեր: 1922-ին Կիլիկիոյ հայութեան, եղեռնէն մազապուրծ ազատած մնացորդացի բռնագաղթի օրերուն, ծնողքին հետ, Մարաշէն գաղթած է Սուրիոյ Համա քաղաքը ուր մնացած է մինչեւ 1924: Ապա վերոյիշեալ քաղաքէն ծնողքին հետ կը փոխադրուի Հալէպ:

Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ տեղւոյն ազգային Մեսրոպեան եւ ապա Հայկազեան վարժարանին մէջ, որմէ շրջանաւարտ կ'ըլլայ 1929-ին: Յաջորդ տարին կը յաճախէ Յիսուսեան (Jésuite) միաբանութեան Հալէպի բարձրագոյն վարժարանը:

1930-ին Լիբանանի գեղածիծաղ ու ծովահայեաց մէկ ափին վրայ, Անթիլիասի մէջ, կը հաստատուի Կիլիկիոյ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ Կաթողիկոսարանը, որուն հետ միատեղ կը բացուի նաեւ Դպրեվանքը: Շահէ Սրբազան այդ օրերու վարդապետ, որպէս Տեսուչ նորաբաց դպրեվանքին, ուսանողներ ընտրելու առաքելութեամբ Հալէպ գտնուած միջոցին, պատանի Սիմոն Փայասլեանը, իր վարժարանի տնօրէնին միջնորդութեամբ կը ներկայանայ ու որպէս ուսանող ընդունուելով 1930-ին կու գայ դպրեվանք, ինքզինքը կը նուիրէ հայ եկեղեցւոյ ծառայութեան ու կը դառնայ առաջին ուսանողներէն մին, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի Դպրեվանքին:

Իր ուսանողութեան հինգ տարիներուն ընթացքին, ան կը ցուցաբերէ նուրբ ճաշակ ու գիտակցութիւն հանդէպ հայ լեզուին, մշակոյթին ու եկեղեցական գիտութեանց: Իր յարատեւ աշխատանքին եւ յայտնաբերած կարգապահութեան, ազնուութեան, ամուր եւ հաստատ կամքին ու նկարագրին եւ բարեսրտութեան համար կը յարգուի ու կը սիրուի իր ուսուցիչներէն ու դասընկերներէն: Դպրեվանքի հնգամեայ շրջանը փայլուն յաջողութեամբ կ'աւարտէ ու կ'ընդգրկէ հոգեւոր կեանքը ու կ'ուզէ սպասարկուն դառնալ հայ եկեղեցւոյ: Արեղայ կը ձեռնադրուի 16 Յունիս 1935–ին, ու որպէս անդրանիկ ձեռնադրեալը դպրեվանքին, 35–36 տարեշրջանին, տեսչութեան պաշտօնին կը կոչուի կաթողիկոսարանի հսկողութեան տակ բացուած Մեսրոպեան վարժարանին:

1936–ին կը մեկնի Պելճիքա, Պրիւքսէլի համալսարանը, ուր կը մնայ երկու տարի ու կը հետեւի Բիւզանդական ու Արեւելագիտութեան պատմական դասընթացքներուն ու ընթացաւարտ ըլլալով Պէյրութ կը վերադառնայ 1939 Յունուար 24–ին: Նոյն տարին խնամատար կը նշանակուի, Սանճագի պարպումի հետեւանքով իրենց օճախներէն դուրս եղած Պասիքի, Թարքուսի եւ Թրիփոլիի գաղթական հայերուն: Այս պաշտօնին բերումով կրկին գաղթական դարձած իր ժողովուրդի բեկորներուն հետ մօտէն շփման մէջ ըլլալուն տեղեակ կ'ըլլայ անոնց տկարութիւններուն, ցաւերուն ու ազգային յատկութիւններուն:

1940–ին Տեղապահ կը նշանակուի Հալէպի Առաջնորդական թեմին: Ծայրագոյն Վարդապետի աստիճան կը ստանայ 20 Սեպտեմբեր 1942–ին: Տեղապահութեան շրջանին, թեմական իշխանութիւններու եւ ժողովականներու հետ ունեցած իր ներդաշնակ գործունէութեան եւ շնորհիւ իր ցուցաբերած ուղղամտութեան ու անաչառութեան 1943–ին Առաջնորդ կ'ընտրուի Հալէպի ընդարձակ թեմին:

Առաջնորդական շրջանին իր իմաստուն գործունէութեամբ ու հեռատես խաղաղասիրութեամբ կը շահի սէրը, համակրանքն ու վստահութիւնը հայութեան, սուրիացի ժողովուրդին ու պետութեան: Ֆրանսական բանակի Սուրիայէն հեռացման առթիւ իր խաղաղական քաջարի ու յստակ կեցուածքին համար Սուրիական պետութեան կողմէ կը պարգեւատրուի Արժանեաց Ա. Կարգի շքանշանով, 23 Սեպտեմբեր 1946–ին:

Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի 16 Փետրուար 1947–ին Անթիլիասի Մայրավանքին մէջ ձեռամբ Ն.Ս. Օծութիւն Տ.Տ. Գարեգին Ա. Յովսէփեանց շնորհազարդ Հայրապետէն:

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս կ'ընտրուի 20 Փետրուար 1956–ին: Ան եղաւ Անթիլիասի Դպրեվանքին անդրանիկ շրջանաւարտներէն ու եղաւ առաջինը նաեւ որ արժանացաւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ հայրապետութեան: Դժբախտաբար սակայն, իր կեանքին նման, իր հայրապետութեան տարիներն ալ եղան շատ կարճ եօթը տարի միայն:

Սակայն այդ եօթը տարիները, բովանդակութեամբ եւ գուցէ արժէքի տէսակէտէն եղան հարուստ ու օրհնաբեր ոչ միայն Կիլիկեան դարաւոր հայրապետական Աթոռին այլ համայն հայութեան: Ան եղաւ բարեկարգող ու կազմակերպիչ կաթողիկոս: Կազմակերպեց Առաջնորդական թեմերը, օժտեց զանոնք ազգային սահմանադրական ժողովներով եւ առաջնորդներով: Ծաղկեցուց Դպրեվանքը, հիմը դրաւ հահանայական երկամեայ դասընթացք-

ներու: Իր շնորհիւ հայ եկեղեցին անդամ դարձաւ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդին: Որպէս հեռատես Հայրապետ հայ եկեղեցին աւելի ծանօթացնելու ու անոր վարկը յաչս օտարներուն աւելի բարձրացնելու համար, դէտեր ղրկեց Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ Վատիկանեան Բ. Համաժողովին: Եղբայրական ու քրիստոնէական սիրալիր յարաբերութիւն մշակեց Հայ Կաթողիկէ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Պատրիարքութեան եւ իր օրերուն Պատրիարք Վսեմաշուք Ծիրանաւոր Կարտինալ Աղաճանեանին հետ, որը իր վախճանման շրջանին Հռոմ գտնուելուն, Վարդանանց տօնակատարութեան առիթով անդրադառնալով հանգուցեալ վեհափառի յիշատակին ըսած է. «Հաճելի է ինձ վկայել, որ ան տոգորուած էր իսկապէս կրօնքի եւ հայրենիքի սիրով: Ունէր լայն տեսութիւններ ու բարեկամական յարաբերութիւններ կը մշակէր մեր համայնքին հետ»: Նոյն ձեւով սիրալիր յարաբերութիւն մշակած էր Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ Հովուապետին հետ:

Իր վախճանումէն ետք եւս շարունակուեցաւ նոյն սիրալիր յարաբերութիւնները հայ երեք հովուապետներու միջեւ: Յարաբերութիւն ու սրտակցութիւն որ ներկայիս Լիբանանի այս տագնապալի օրերուն վերածուեցաւ ամէնօրեայ գործակցութեան հայ երեք եկեղեցիներու միջեւ:

Համեստ, հեզ ու բարի նկարագրին շնորհիւ սիրելի եւ յարգելի դարձած էր ոչ միայն իր հաւատացեալ հօտին, այլ նաեւ օտար եկեղեցական ու պետական անձնաւորութիւններէ:

Իր վախճանման օրը Անթիլիաս ցաւակցութիւններ յայտնելու եկող բազմաթիւ եկեղեցական ու պետական անձնաւորութիւններու կողմին Անթիլիաս եկած է նաեւ Լիբանանի Վսեմաշուք Նախագահը ու ըսած է. «յարգանք ունէի հանգուցեալին հանդէպ, փափաքեցայ անձամբ արտայայտել իմ կրած խոր ցաւս իր կորուստին առթիւ»:

Իր վախճանման օրը նոյնպէս Անթիլիաս ցաւակցութիւն յայտնելու եկած է Վսեմաշուք Պապական Նուիրակը, երկու օր ետք ան դարձեալ կու գայ ու կ'ըսէ. «առջի օր ես անձնապէս եւ իմ պաշտօնիս ցաւակցութիւնները բերեր էի Ձեզի մեծ եկեղեցականին կորուստին առթիւ, այսօր սակայն եկած եմ մասնաւոր պարտականութիւնով մը, հեռագիր ստացած եմ Նորին Սուրբ Օծութիւն Յովհաննէս ԻԳ. Պապէն, որ անձամբ գամ Ձեզի յայտնելու իր խոր վշտակցութիւնը»:

Իր հայրապետութեան ետքը տարիներու ընթացքին ան իր կեանքի յատկանշական հանգրուանները ապրեցաւ ետքը օրերու մէջ: Փետրուար 14-էն Փետրուար 20-ի միջեւ: Ծնաւ 14 Փետրուարին, եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ 16 Փետրուարին, կաթողիկոս օծուեցաւ 20 Փետրուարին, հիւանդացաւ 15 Փետրուարին ու վախճանեցաւ 18 Փետրուարին իր ետքնամեայ գահակալութեան տարեդարձէն երկու օր առաջ: Կաթողիկոսութեան այդ ետքնամեայ շրջանը կարծես ետքանասուն տարուայ շրջան մը եղած ըլլար: Ետքը տարիներ, որուն իւրաքանչիւր օրը, ժամը, նորանոր մտահոգութիւններով ու տառապանքներով լեցուն ընկճեցին հոգեպէս ու ֆիզիքապէս 48-ամեայ, պարթեւահասակ, արիասիրտ, աշխոյժ, ծրագիրներով եւ յոյսերով լի Հայրապետը ու ան 48 տարեկանին ներմկած մազ ու մօրուքով, ցաւատանջ սրտով ու խորտակուած մարմնով նման էր 80-ամեայ ծերունազարդ Հայրապետի մը:

Իր հայրապետութեան այդ ետքը տարիներու տեւողութեան օր աւուր

հայրական անհուն համբերութեամբ, սէր բարոգեց, յոյս երգեց, ուզեց տեսնել բաղցրիկ օրերը իր ժողովրդեան եւ հօտին, սակայն աւաղ, չտեսած այդ ցանկացուած ու փափաքած օրերը, չիրականացուցած իր իղձերը, երազներն ու յոյսերը, գնաց ննջել իր այդքան սիրած Կիլիկեան Աթոռի Մայրավանքին մէջ, կարօտով աւլցուն իր հօտին եւ ժողովրդեան:

Իր վախճանման 25-ամեակի տարելիցին առիթով մենք իր հայրենակիցները խորին երկիւղածութեամբ կ'ոգեկոչենք ու կը յիշենք զինք եւ որդիական անկեղծ յարգանքով կը խոնարհինք իր խնկելի եւ անթառամ յիշատակին առջեւ, որ միշտ վառ պիտի մնայ մեր եւ մեր որդիներուն սրտերուն մէջ:

Օրհնեալ ըլլայ իր անունը եւ օրհնեալ ըլլայ իր արդար յիշատակը:

ՆԱԶԱՐԷԹ ՍԷՖԷՐԵԱՆ

ՆՈՐ ԱՆԴԱՍՏԱՆ

Լ*իալուսին է դարձեալ·*
տեղատուութիւնը ծովուն յանկարծ խուժած է կրկին
ինչպէս խռովքը հոգւոյս
որ կը կապէ զիս, վերստին, ճգողական ուժովն հողին
հայրենական մեր երկրին, երկիրը հին, երկիրն ածու
մշտանորոգ հերոսներու արիւնով:
Վանքի ժամէն՝ չարականին
կու գայ բեկ բեկ արձագանգը մեղեդի
ուր՝ դասին մէջ վերացած կ'երգէ ուրախ,
մագաղաթի քանքարներէն դալկացած
Մխիթարի մէկ որդին արքայութեան տեսիլքով:
Իսկ միւս որդին բաղձաբեկ, փոթորիկին դէմ ծովուն
կ'ուզէ երկիրը պապերուն
կ'ուզէ երգել գողթան երգերը իր հի՛ն,
կ'ուզէ ըլլալ Վահագն ապրող
մոռնալ, լքել ճանապարհը յարդգողի
իջնել երկիր, մարդոց մէջ,
իր սիրտը տալ Անահիտին
որ վերապրի դիցամայրը զգաստութեան
եւ ծնունդի մարդեղացած հսկաներ
որ մէկ ըլլանք, միաձո՛յլ եւ տիրանանք
մեր հողերուն յօշոտուած:
Կամարակապ պարտէզին մէջ, Ալիշանի կանթեղով,
հայրենի հող ափերնուն, Վանատուր եւ աշակերտ
Նոր Անդաստան կը կարդան
— Արեւելեան երկիրն Հայոց թող պսակուի
արեգակով նայիրեան
արեւմտեան հողերուն հետ համափառ:
Բռնադատուած աշխարհն Հայոց՝ Արարատով
թող նարօտուի արեւելեան հողերուն հետ ուռճացող
եւ աշխարհի չորս ծագերէն
թող տուն դառնան, անվարան,
որդիքը մեր արմատախիլ, արտահալած ...
եւ թիւը մեր թող մրցակցի համրանքին հետ աստղերուն:
Տիեզերքի անծայրածիր տարածքին
խաղաղութիւն թող տիրէ
ու դրացի եւ հեռաւոր երդիքներէն ներս անվերջ
սէր ու համբոյր պար բռնեն:

Մոնթրէալ **Վ. ԵՐԱՆԳԵԱՆ**

ԳՐՉԱԳՐԵՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՄՂՈՒՄՆԵՐԸ ԳՐԻՉՆԵՐԻ ԵՒ ԴՐԱՆՑ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒՄԸ

Ի նշանաւորումն հայոց գրի ու դպրութեան ստեղծման, ազգային տոմարում պատուաւոր տեղ է բռնում «Թարգմանչաց Օր»ը՝ որպէս հայ ժողովրդի իմացախոհական հանճարի, նրա գրաւոր հարուստ մշակոյթի՝ Զեռագրերի մեծագոյն տօնախմբութեան երախտարժան թուական, որ սրբագործուած է հայոց ազգային եկեղեցու կողմից դարէ դար եւ կրթական-մշակութային-գիտական կենտրոնների կողմից ամէնուրեք ու նաեւ առանձին յոբելինական տարիներին՝ համապետական ընդգրկումներով ու միջոցառումներով ...

Մատների վրայ կարելի է այսօր յիշատակել հնագոյն ժողովուրդներից նրանց, որոնք իրենց գիր ու դպրութեան տօնն ունենան, մշակոյթի յոբելեան նշեն, իմացականութեան յաղթանակը հռչակեն. նախ՝ քչերն են պատմութեան արհաւիրքներին ու փորձութիւններին դիմակայել եւ յարատեւել. երկրորդ՝ գիրն ու դպրութիւնը չեն ունեցել անոնց համար այն բախտորոշ նշանակութիւնը, ինչ որ հայ գիրը ունեցել է հայ ժողովրդի լինելիութեան ու հերոսական մաքառումամբ իր գոյատեւումների համար ...:

Հարկ է ընդգծել, որ քրիստոնէութեան ընդունումը 296 թուականին որպէս պետական կրօն ու աշխարհայեացք՝ մեծագոյն յեղաշրջում էր մեր ժողովրդի պատմութեան մէջ, նոր դարաշրջան՝ կեցութեան, մտածելակերպի, հոգեբանութեան, աշխարհընկալման ու աշխարհաճանաչման, բարոյական արժէքների ձեռքբերման ու վարքագծի դրսեւորման, սկիզբ դնելով ուրոյն մի քաղաքակրթութեան, որ վճռական նշանակութիւն ունեցաւ հայ ժողովրդի յետագայ ամբողջ պատմական ժամանակաշրջանում: Իբրեւ նոր գաղափարախօսութիւն՝ ստեղծեց մշակոյթի բացառիկ հարստութիւն, որպէս հրամայական անհրաժեշտութիւն ծնունդ տալով սեփական գրի ու հայեցի դպրութեան: Իսկ դա էլ, իր հերթին, այնպիսի հզօր ու մոգական չաղախի նշանակութիւն ունեցաւ հայ հասարակական հաւաքականութեան ներքին միասնութեան ստեղծման համար, որ դժուար է նոյնիսկ գերագնահատել: Հոգեւոր այդ զարթօնքը, իր աննախադէպ բնոյթով, առաջընթացի այնպիսի հորիզոններ բացեց ազգովին գոյատեւելու ինքնուրոյնութեան մաքառումներում, որի իմաստաւորումը կարելի է առաւել խորը ըմբռնել յետագայ դարերի բազում փորձութիւնների սթափ վերլուծութեամբ միայն:

Նկատենք, որ գրչագիրը եւ հաւատը նոյնացուած են եղել մեր ժողովրդի գրաւոր պատմութեան ամբողջ ընթացքում՝ սկսած հայեցի դպրութեան սկզբնաւորումից ընդհուպ յետագայ ամբողջ հարիւրամեակներ: Այդ նրանից է, որ գրչագրերո՛ւմ է ամփոփուած, առաջին հերթին, հայի հաւատքը, որով ապրում ու լիցքաւորւում էր նրա գաղափարական ու յուզական ներաշխարհը,

կազմաւորուում ու չրջագծուում նրա մտահորիզոնը, երանգաւորուում նրա աշխարհընկալումն ու աշխարհաճանաչումը· գրչագրերի՛ց էր քաղում, հաւատքի հետ միասին, նաեւ վարքագծի դրսեւորման բարոյագիտական նորմերի ամբողջ համակարգը, ընդորում նաեւ գիտելիքների այն պաչարը, որ բաղկացնում էր հայի հոգեմտաւոր հարստութիւնը եւ միաժամանակ իմացական հզօրութեամբ փայփայում ու խթանում ազգային պետականութեան ստեղծման տեսլականը, հայեցի քաղաքակրթութեան ու մշակոյթի առաջընթացն առհասարակ:

Գրչագրի եւ հաւատքի նոյնացումը ինքնին խորհրդանչում է նաեւ այն բացարձակ իրողութիւնը, որ հայեցի դպրութեան առաջացումն իսկ պայմանաւորուած էր բացառապէս քրիստոնէական հաւատքի որդեգրմամբ, հետեւաբար հայոց Գրերի Գիւտը եւ Գրչագրի յղացումն ու բացմացումը իրենց նպատակադրումով պարտական էին մասնաւորապէս այս նոր հաւատքի յաղթանակին ու ամրապնդմանը՝ իր հետ բերած նաեւ կռղմնակի եւ խորքային հետեւանքներով: Դրանք բնութագրուում են՝ ազգային պետական ինքնուրոյնութեամբ ու անկախութեամբ, հոգեբանական-աշխարհայեացքային իւրայատկութեամբ, բարքերի ու կեցութեան առանձնայատկութեամբ, ազգային պետականութեան եւ սեփական ուրոյն քաղաքակրթութեան զարգացման բարեբաստիկ նոր հնարաւորութիւններով:

Հայ դպրութեան մէջ ստեղծուել ու մշակուել է գրաւոր մշակոյթի զարգացման սկզբունքների եւ հիմնադրոյթների մի ամբողջական համակարգ, որոնք հանդիսացել են նրա ոգեշնչումների ու ներշնչանքների սրբազան խթանիչներ, որոնց մեկնաբանմանը ահա եւ կանգ կ'առնենք:

Դրանցից ամենաուշագրաւներից է «Կենաց գիր» պատկերացումը, որ վերագրուում է երեւակայական աստուածային ինչ-որ Յուշամատեանի «գոյութեանը», որի էջերում արձանագրուելու արժանի պէտք է դառնայ իւրաքանչիւր առաքինի հայ, որը մտահոգուած է իր հոգու անդորրութեամբ, մխիթարութեամբ ու երանութեամբ նաեւ յաւերժութեան մէջ՝ արքայութեան ու դրախտի առկայութեան հաւատքով նուիրագործուած: Հետեւաբար՝ «Կենաց գիր»ում յիշատակուելու համար երաշխաւորուած լաւագոյն հատուցումը, ըստ այդ հիասքանչ պատկերացման թելադրումների, ա) գրչագիր յօրինելն էր ու բազմացնելը իբրեւ ընդօրինակող, մանրանկարիչ կամ կազմարար, բ) Ձեռագիր պատուիրելն էր մեկենասի՝ ծախսերն հոգացողի հանգամանքով, գ) Ձեռագիր գնելը կամ ազատագրելն էր գերութիւնից, դ) մինչեւ իսկ ընթերցելը, որի դէպքում ընթերցողը պէտք է պարտաւորութիւն զգար եւ յանձնառու լինէր աւարտին, «մաքրափայլ» եւ «լի բերանով», աղօթելու եւ օրհնանքով յիշատակելու չնորհակալ ու բարի գործ կատարած վերոյիշեալ բոլոր երախտաւորների անունները, որոնք այս կամ այն կերպ նպաստել են Ձեռագրական յուշարձանի երկունքին ու նաեւ պահպանութեանը բոլոր տեսակի փորձանքներից:

Այսպէս, հայկական Ձեռագրական աշխարհում Յիշատակարաններից մէկում հանդիսաւորապէս ասուած է պարտաւորիչ թախանձանքով· «Ով որ ընթեռնու՝ զՅովհաննէս աբեղայն յիշեցէք միշտ եւ հանապազ յաղաւթս ձեր, եւ Աստուած զձեզ յիշէ իւր արքայութիւնն, զիւր անուն գրէ ի կենաց գիրն, ամէն ...» (Յ. Տաշեան, Մայր ցուցակ, Վիեննա, 1895, էջ 1370): Աւելին·

գրչագրի պատուիրատու–ստացողը աղերսանքով դիմում է միաժամանակ Քրիստոսին, ի նշան բարեգործութեան գնահատանքի, «Կենաց գիր»ում արձանագրուելու արժանի համարել նաեւ այն հոգեւորականին՝ մինչեւ իսկ նրա ծնողներով միասին, որը սատարել է գրչագրի ձեռքբերմանը « ... Եւ զՅովհաննէս կրօնաւորն իւր ծնողաւքն հանդերձ, զհայրն իւր Սիոն եւ զմայրն իւր Սիրմայ, որ զգիրքս երեր թեթեւ գնով ինձ երետ. Քրիստոս աստուած զիւր անունն եւ զիւր ծնողացն՝ զՍիոնին եւ զՍիրմին, ի Կենաց գիրն գրէ, ամենայն սրբոց բարեխաւսութեամբ ...:

Ընդ (սոցա) եւ զիս, զՅովհաննէս վարդապետս, որ զգիրքս գնեցի, եւ զիս յիշեցէք» (անդ):

Բնական է՝ իւրաքանչիւր գրագէտ մարդու, հեղինակի, թարգմանիչի թէ սոսկական գրիչի հոգում նախանձախնդրութիւն է եղել ամէն անգամ հայ դպրութեան ոսկեփոնդում իր ներդրումն անելիս՝ անպայմա՛ն իր անունը յաւերժացնել ... «Կենաց գիր»ում, որն առհաւատչեան է միաժամանակ իր արժանաւորութեան, մեծարման, եւ ինչու չէ, նաեւ անմահութեան ...: Եւ այս գողտրիկ ու սրբագործուած հեռապատկերից, հասկանալիօրէն, մեծապէս չահել է հայ դպրութիւնը, գրչութեան արուեստը, զարկ տալով ու խթանելով հոգեւոր արժէքների ստեղծման բարի նախանձով պայմանաւորուած մրցակցութեան ոգուն, որը գերիշխել է միջնադարի գրչութեան բոլոր կենտրոններում (Scriptoriums): Նաեւ սրբազան կիրքի վերածուած ստեղծագործական մղումների բեղմնաւորութիւնը գրչութեան արուեստում՝ դժուար է նոյնիսկ գերագնահատել, որը, սակայն, օգնում է հասկանալու գաղտնիքներից մեծագոյնը՝ գրչագրերի յօրինման արդիւնաչատութեան ու նրանց պահպանման նախանձախնդրութեան ... հայերիս մօտ:

Ձեռագրական աղբիւրներում փաստեր ունենք նաեւ «Կենաց գրով» ահաբեկելու, պատժելու բոլոր այն չարագործներին, որոնք կը յանդգնեն երբեւէ ջնջել գրչագրերի Ցիշատակարաններից անուններ, կը պոկեն կամ կը պատռեն առանձին էջեր կամ հատուածներ, եւ կամ էլ կը գողանան գրչագիր: Համաբելով դա մեծագոյն յանցագործութիւն հայ դպրութեան սրբագործուած արժէքների նկատմամբ, սաստում է յիշատակագիրը զարձեալ «Կենաց գրից» նրանց արտաքսելու կամ «ջնջելու» սպառնալիքով. «... Իսկ եթէ ոք ի կողմ չարին եղեալ եւ ըստ հակառակող կամաց նորա վարեսցի, կամ յիմոց, կամ յաւտարաց, եւ կամ յառաջնորդաց եկեղեցւոյս, եւ խստավզել հանել ջնայ զայս գիրքս ի սուրբ Առաքելոյս՝ կտրեսցի ինքն ի Քրիստոսէ, իսկ որ զգիր յիշատակի ջնջէ յետ ժամանակի՝ ջնջեսցի իմիճն ի Կենաց գրոյն, այլ հաստատուն պահողք հրամանացս աւրհնեալ եղիցին ի Քրիստոսէ եւ յամենայն սրբոց, ամէն» (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 3778, թ. 465բ): Մի այլ Ցիշատակարանում նման յանցապարտութեան համար զգուշացւում է, որ գրչագրի գողացման կամ իւրացման դէպքում պատժող դատախազը լինելու է ոչ այլ ոք, քան բուն իսկ Քրիստոս իր երկրորդ գալստեան առթիւ, ընդ որում «Կենաց գրից» ջնջումն էլ վերաբերելու է ոչ միայն գրչագիր գողացողին կամ իւրացնողին, այլեւ նրա ամբողջ գերդաստանին ...: Այս առնչութեամբ Ստեփան գրիչը ազդարարում է. «Մի՛ ոք իշխեսցէ հանել զսուրբ Աւետարանս ի սուրբ հրեչտակապետացն, կամ գրաւական դնել, կամ գողանալ, կամ իւր սեպհականել, կամ յինչ եւ իցէ պէտս հանել ի սուրբ եկեղեցւոյն, այլ կացցէ,

մնասցէ հանապազ ի վերայ սրբոյ սեղանոյն ... եկեղեցւոյն: Եւ եթէ ոք իշխանութիւն ի կիր արկցէ եւ հանցէ, Քրիստոս լինի նման դատախազ յաւուրն այցելութեան, եւ ելցէ ինքն իւրայնովքն ի կենաց գրէն» (*Ժդ դարի Ձիշատակարաններ*, կազմեց Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 169): Բայց չարագործին «ներւում է» խստագոյն այս պատժաչափը, եթէ նա վերջում զղջալով վերադարձնում է գրչագիրը իր տեղը, որի համար նա մինչեւ անգամ «օրհնանքի» է արժանանում. «Իսկ եթէ ոք վասն հեծելի եւ կամ վասն այլ իրիք խռովութեան հանցէ, եւ յորժամ խաղաղի դարձուսցէ ի տեղի իւր, աւրհնի յԱստուծոյ ...»: Զայրոյթի ու ցասման, ինչպէս եւ զիջողութեան ու ներման յարափոփոխ այս վերաբերմունքը պայմանաւորուած է նրանով, որ գրչագիրը ոչ թէ փողի համար եւ փողով է յօրինուած, այլ՝ ... յանուն ընդօրինակողի «յիշատակի»: Աւելի լաւ է խօսքը տանք հէնց գրիչին. «Ո՛վ եղբարք, ոչ թէ վասն մարմնաւոր ինչ լումայի գրեցաք զսուրբ Աւ(ետարանս), այլ վասն զմեզ յիշելոյ ...» (*անդ*):

Իբրեւ ընդհանրացում նշենք, որ «անէծքը» եւս, որպէս «ահարկու» սաստիչ, իր բարերար դերն է կատարել դարերի ընթացքում գրչագրերի պահպանման ու ժառանգորդաբար հոգածութեան համար ..., ինչպէս եւ «օրհնանքը» գրչագիրը երկիւղածութեամբ ու սրբութեամբ, գուրգուրանքով ու մտասոյզ խոկումներով ընթերցողների ու խնամատարների հասցէին ...: Վանքերից կամ գրչութեան կենտրոններից Ձեռագրերի օտարումը խստիւ արգելուած էր, ընդ որում գողացողը «նզովւում» էր ոչ միայն հէնց Քրիստոսի, այլեւ Սուրբ Գրքի՝ մասնաւորապէս Աւետարանի կողմից: Բաւարարուե՛նք միայն մի վկայակոչմամբ. «Ով զայս Աւետարանս կամ այլ գիրք գողանա ի Հոռոմայրէս, նզոված է ի սուրբ Աւետարանէս, *ամէն*» (*Ցիշատակարանք Ձեռագրաց*», կազմեց՝ Գար. կաթ. Յովսէփեան, Անթիլիաս, 1950, էջ 489):

Եւ մարդիկ անկեղծօրէն եւ երկիւղածաբար հաւատում էին ինչպէս անէծքին, այնպէս էլ օրհնանքին: Զափազանցութիւն չի լինի եթէ ասենք, որ երկուսի էլ ներգործող ազդեցութիւնը եւ թելադրական ուժը աւելին էր միջնադարում, քան իրաւաբանօրէն ձեւակերպուած Օրէնքը կամ Օրէնսդրութիւնը: Փաստերի առատութիւնից մէջբերենք թէկուզ եւ մէկը. Ձեռագիրն ստացողի անունից գրիչը իր մասնաւոր յիշատակագրութեան մէջ թախանձագին աղերսում է Աստուծոյ՝ բարի գործ արած էլխաթուն տիկնոջ ու նրա ծնողների համար. «Գանձդ անապական եւ պահապան ամենայն եղելոցս, ազատեայ ի հրոյն յաւիտենից զստացող սորա (իմա՝ գրչագրի – Լ.Խ.) զէլխաթունն եւ զծնողս նորա» (*Մաշտոցի անուան Մատենադարան*, Ձեռ. 2195): Ուշագրաւը նաեւ այն է սոյն վկայութեան մէջ, որ գրչագիր ունենալուն վերագրւում է «գերբնական», նաեւ թովչական յատկութիւն, որպէս թէ այն «պահապան» է հանդիսանում սեփականատիրոջ համար բոլոր տեսակի չար փորձանքներից ու պատահարներից («պահապան ամենայն եղելոցս ...»):

«Կենաց գիր» գաղափարի արծարծումը, սակայն, կարծէք զուգորդւում է միջնադարում պապական նուիրապետութեան կողմից ընդունուած մեղքերի թողութեան մասին բաց թողնուած հրովարտակներին, գրականութեան մէջ յայտնի «ինդուլգենցիաներին» (Indulgence), որ մեծագումար փողով վաճառւում էին հաւատացեալներին՝ արքայութեան մէջ տեղ գրաւելու խոստումով: Կարեւոր է դիտել, որ չատ անգամ գրիչները կամ պատուիրատու-գնորդները

նոյնպէս իրենց թողած Ցիշատակագրութիւններում աներկմիտ որոշակիութեամբ յայտարարում են, որ Ձեռագիր գրքի ընդօրինակումը նրանք ստանձնել են կամ պատուիրատուները այն գնել են իրենց «մեղուցեալ հոգու» փրկութեան համար: Դիցուք՝ «... Զոր իմ՝ մեղապարտ եւ սուտանուն քահանայի Տիմաւթի, ցանկացաւղ եղէ այսմ աստուածախօս մատենի եւ ստացա զսա ինձ գանձ անկողոպտելի եւ փրկանս մեղուցեալ հոգոյ իմոյ ...» (ԺԴ դարի Ցիշատակարաններ, էջ 69): Ինչպէս ակնբախ երեւում է մի այլ գրչագրի Ցիշատակարանի հաւաստումներից, հոգու փրկութիւնը սերտօրէն աղերսւում է մեր դպրութեան մէջ նաեւ «ինքնադաստիարակութեան» հետ, որոնք երաշխաւորում են, երբ մէկը իր արդար վաստակով գնում է Ձեռագիրը. «Աստանաւր յանգ ելեալ կատարեցաւ տառս ..., ձեռամբ հոգնամեղ եւ թարմատար գրչի Յով(հաննու), ծախիւք եւ արդեամբք առաքինազարդ Մարուգէի կուսակրաւն աբեղայի, ի փրկութիւն հոգւոյ իւրոյ եւ ի դաստիարակութիւն անձին իւրոյ ...» (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 5609, թ. 85բ):

Բայց ինչքա՛ն իմաստային խոտոր բովանդակութիւն եւ ընդգծուած հակադրութիւն է պարփակուած հայ դպրութեան մէջ նուիրագործուած «կենաց գրի» Յուշամատեանի, որն հետամտում էր գրչագրերի յօրինման ու բազմացման վսեմ խրախուսանքին՝ յանուն ժողովրդի լուսաւորութեան, եւ պապական եկեղեցու հոգու փրկագնման համար հրովարտակների լիառատ բաշխման միջեւ, որը տենդօրէն արւում էր պարզապէս դրամական չորթումների ու գոփումների չահարկման համար միայն ...: Ընդ որում բնութագրականն այն է յատկապէս, որ Ցիշատակարաններում ու Ցիշատակագրութիւններում ընդգծւում է միաժամանակ գրչագրերի «անաչառ եւ անկաշառ» բարեխօս լինելը «Քրիստոսի դատաստանին», որով ակնարկւում է աներկբայօրէն նաեւ «աչառու եւ կաշառած բարեխօսութիւնների» գոյութեան մասին քրիստոնէական աշխարհում: Համեմատի՛ր. «... Ստացա զսուրբ Աւետարանս առաջնորդ ինձ անանց կենացն, եւ բարեխաւս անաչառ եւ անկաշառ դատաստանին Քրիստոսի...» (անդ, ձեռ. 380, թ. 309բ): Նման մեկնաբանութիւնը, անտարակոյս, պատիւ է բերում հայ դպրութեանը:

«Կենաց գիր»ի մի ուրիշ լրացուցիչ տարբերակն է անչուշտ հայ գրչութեան արուեստում «կենաց դպրութիւն» պատկերացումը, որն իր բնոյթով համարժէք է առաջինին՝ նոյնքան առինքնող ու զգլխիչ: Երկու դէպքում էլ յիշարժան են համարւում «բարի մարդիկ», ազնիւ վարքագիծ դրսեւորող մահկանացուներ, որոնց առաքինութիւնը ամենեւին չի կորչում անյայտութեան մէջ, այլ նուիրագործւում է՝ արձանագրուելով «Կենաց գիր»ում կամ «Կենաց դպրութեան» մէջ: Մարդու բարոյականացման ու ազնուացման ինչպիսի՛ չքնաղ մտայղացում՝ խրախուսելու համար հասարակութեան մէջ միայն բարու, ազնիւի ու առաքինիի յաղթանակը: Բայց ուշագրաւն այն է միաժամանակ, որ թէ՛ «Կենաց գիր»ում եւ թէ՛ «Կենաց դպրութեան» մէջ գրանցման արժանի են դիտւում մասնաւորապէս գրչութեան արուեստի երախտաւորների եւ նրանց ստեղծագործութիւնների՝ Ձեռագրերի պահպանման առնչութեամբ միայն յիշատակելի մարդիկ: Դիցուք՝ «... Ցիշատակ անջնջելի առաջի Աստուծոյ Վարդանայ քահանայի եւ ամենայն երախտաւորաց սմին գրոց, որոց անուանքն գրեալ կան յաւարտ սորին գրոց, եւ որոց ոչ են գրեալ՝ գրեսցին ի դպրութիւն կենաց՝ յերկինս ...» (ԺԴ դարի յիշատակարանները, էջ 505): Եւ կամ՝ մի

այլ գրչի վկայութիւն. «... Մասն մի գրեալ էր Յովհաննէս քահանա, տացէ նմա տէր Աստուած վարձս բարիս: Եւ այլս աւարտեցաւ ի վայելումն մաքրամիտ եւ ընտիր կուսակրաւն քահանայի Պետրոսի, ի վայելս անձին իւրո Վասլի, եւ յիշատակ ընծիւ ոգւոց եւ զարմից իւրեանց, որոց ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած մաղթանաւք բոլոր սրբոց իւրոց, գրելով զանուանս նոցա ի դպրութեան կենաց ...» (անդ, էջ 53):

Յատկանշական է եւ այն փաստը մեր գրչութեան արուեստում, որ Յիշատակարանների ամբողջական եւ անաղարտ ընդօրինակումը, հիմք ծառայած բնագրերի հետ միասին, խրախուսելու նպատակով «խոստացւում է» գրչագիր ընդօրինակողին «կենաց դպրութեան» մէջ յիշատակուելու պատուին արժանացնել. «... Եւ որ ընդաւրինակէ՝ գրեսջիք զսակաւ յիշատակարանս մեր, եւ դուք գրեալ լիջիք ի դպրութիւն կենացն, ամէն» (անդ, էջ 591):

Նկատենք, որ ինչպէս «կենաց գրից», այնպէս եւ «կենաց դպրութիւնից» վտարուելու սպառնալիք է տրւում բոլոր նրանց, որոնք կը յանդգնին գրչագիր գողանալ, իւրացնել կամ նրանից թերթեր պոկել, անուններ ջնջել: Դիցուք՝ գրչագիր գնող Մարգարէն, իր ընտանիքի անդամների դրամական միջոցներով ձեռք բերելով Ձեռագիրը՝ յանձնում է այն ի պահ Թումա երէցին, յիշատակագրելով. «... Եւ մի՛ ոք իշխեսցէ հանել զսա ի Թումա երեցուէն, ո՛չ մեք եւ ո՛չ աւտարք: Եւ եթէ ոք յանդգնի ու աւելի պակաս ասէ եւ կամ յիշատակարան կտրէ՝ կապած եւ դատապարտած լինի յԱստուծոյ եւ զինքն Քրիստոս ջնջէ ի դպրութենէ կենաց ...» (ԺԴ դարի Յիշատակարաններ, էջ 43): Եւ կամ՝ մի այլ գրչագրի հաւաստմամբ. «... եթէ ոք յանդգնի (գողանալ)ով կամ հատանելով ինչ ի սմանէ, տարամերժի ի կենացն յաւիտենից եւ ջնջեսցի ի դպրութենէն ... (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 7642, թ. 387ա):

Նաեւ «Աստուծոյ որդեգրութիւնից» վտարւում է նա, ով թշնամութիւնից ու ընչաքաղցութիւնից մղուած կը փորձի վանքից «հեռացնել» գրչագիրը «... Մի՛ ոք իշխեսցէ հեռացուցանել ի սուրբ ուխտէս՝ թշնամութեամբ կամ ագահութեամբ. ապա թէ ոք յանդգնեսցի՝ տարագրեսցի եւ ինքն յորդեգրութենէն Աստուծոյ՝ զօրութեամբ սրբոց նշանիս» (Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Անթիլիաս, էջ 409): Աւելի սարսափելի պատիժ կա՞յ, քան այս սպառնալիքը միջնադարի մարդու համար ...: Կարծում ենք՝ ո՛չ:

Բայց եւ մինչեւ իսկ «օրհնւում» է նա, ով թէկուզ եւ «գողանալով» ուրիշից նոյն գրչագիրը վերադարձնում է տեղը, կամ էլ այլազգիներից «գերեվարուած» այդ Ձեռագիրը «ազատագրելով» յանձնում է նոյն վանքին. «Իսկ եթէ, — կարդում ենք չարունակութեան մէջ, — ըստ ժամանակի բերմանց եւ գողանայցի յումեքէ կամ ի ձեռաց աւարառուաց գերեսցի, եւ ոք զսա դարձուսցէ ի տեղի իւր, նորոգեսցէ Աստուած զյիշատակ նորա եւ գրեսցէ զանուն նորա ի կենաց դպրութեան» (անդ):

Իսկ գրչագիրը կամ Ձեռագիրը մեր դպրութեան մէջ համարուել է, իր իմացախոհական բովանդակութիւնից ելնելով, «կենաց քարոզ»՝ այն նկատառումով, որ ընթացիկ կեանքը անցողիկ լինելով՝ ակնթարթային է եւ չունի յաւերժութեան կամ յաւիտենականութեան դրոշմ, որին ձգտում է հայի հոգին անկասելի ներքին մղումով եւ որը մշտապէս փայփայում է իբրեւ գերագոյն միխիթարութիւն ...: Մինչդեռ նիւթական արժէքներին հակադրուող իմացախոհական կեանքը իսկական «կենաց քարոզ» է, կեանքի ուսմունք՝ ճշմարիտ

ապրում, որը հարստացնում ու գոհացնում է մարդուն: Այդ վերաբերում է ոչ միայն աստուածաչնչային եւ աւետարանական երկերին, այլեւ առհասարակ բոլոր գրչագրերին, որոնցում ամփոփուած բնագրերը այս կամ այն չափով ներածուած էին աստուածաբանական դրոյթներով ու կանխադրոյթներով: Այսպէս, չափազանց բնութագրական է այն փաստը, որ երբ Հայոց Օշին Թագաւորը կամեցել է Ստեփանոս եպիսկոպոսին ցանկացած արժէքաւոր յիշարժան նուէր ընծայել արքայական, վերջինս հրաժարուելով «մարմնաւոր արժէքներից», «եռափափագ սիրով» յօժարել է սոսկ գրչագիր ստանալ իբրեւ ... հոգեպարար կեանքի ըմբոշխնում ..., յիշատակագրելով այդ առթիւ. «... Իսկ բարեպաշտ արքայն Աւշին կամեցաւ պարգեւս ընձեռել իմս նւաստութեան, եւ ես զմարմնաւոր գոյս ինչ ոչ համարեցայ, այլեւ եռափափագ սիրով ըղձացա կենաց բարոգիս ...» Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 7651. Թ. 269ա):

Մեր ղպրութեան երախտաւոր ներկայացուցիչները՝ հեզահամբոյր գրիչները, որոնք տառապալից զրկանքներով, անձնուրաց զոհաբերումներով ու ճգնումներով կարողացել են նոյնիսկ տարապայման իրավիճակներում հայ ժողովրդի ամբողջ հոգեւոր հարստութիւնը՝ գրաւոր մշակոյթը սերունդներին փոխանցելով հասցնել մեզ, անընդհատ խոկացել են անցողիկի ու յաւերժականի, ժամանակաւորի եւ մշտնջենականի մասին, նախապատուութիւնը միշտ տալով, սակայն, վերջինին: *Նրանք այն խորին համոզմունքն են ունեցել, որ իրենց* մատենագրական Յուշարձանների ընդօրինակումներով ու բազմացումներով ծառայում են յաւերժութեանը եւ, հետեւաբար, արժանանալու են անմահութեան դափնեպսակի, *հոգու խորքում մշտապէս փայփայելով հենց այդ երազանքը, ձգտումը, կոչումը: Ինչքան էլ անմխիթարական է եղել իրենց վերապրած ժամանակը, դժնդակ ու սահմռկեցուցիչ, փոթորկալի ու խորշակաբեր, մեր գրիչները քաջ գիտակցել են, որ «դիւրակործան եւ ապականելի է» իրենց «կեցութիւնը», հոգսերը, տուայտանքները, բայց անմահութեան առհաւատչեայ են միայն «անկողոպտելի գանձեր»՝ Ձեռագիր գրքեր երկնելը եւ դարերին յանձնելը, որոնք եւ «աննինջ յիշատակ» են հանդիսանում դրանց «հեղինակների»՝ հէնց իրենց համար: Եւ որ կարեւորն է՝* գրչագիրը, *նրանց պատկերացմամբ,* մշտական եւ յաւերժական յուշարձան է («անզրաւ վկայ») ... Աստուծոյ առջեւ: *Այս առումով չափազանց պերճախօս է ձեռագրական աղբիւրներում անվերջ հանդիպող յիշատակագրութիւններից թէկուզ եւ հետեւեալը. «... Իսկ ի յայս դառն եւ ի դժնեայ ժամանակիս զարթոյց Աստուած զհոգիս սուրբ երանաշնորհ քահանային Վարդանայ՝* ի մոռացաւնս լինել բազմակուտակ ալեկոծութեանս, գիտելով զդիւրակործան եւ զապականելի կենցաղս, թէ ընդ գտանելն արագ ունի զեղծումն, կամեցաւ գանձել գանձ անկողոպտելի եւ յիշատակ աննինջ, որ միշտ եւ անզրաւ ունի վկայ ընդ Աստուծոյ ...» (*Անդ, ձեռ.* 3778, *թ.* 464բ): *Կամ՝ մի ուրիշը, վաճառելով իր ունեցուածքը, փողով գնում է «պատուական մարգարիտ» համարուող Ձեռագիր գիրքը՝* իրեն եւ իր ամբողջ ազգատոհմի համար թողնելով «յաւիտենական յիշատակ» ...: *Համեմատի՛ր. «... Դարձեալ աղաչեմ (յիշել) ի տէր զբարի եւ զհաւատարիմ, զհեզահոգի եւ զքաղցրաբարբ սարկաւագն Նիկաւլ, որ ցանկացող եղեալ այսմ աստուածային գանձուս եռափափագ տենչամբ զցայգ եւ զցերեկ, եւ* վաճառեաց զինչս իւր եւ գնեաց զայս

պատուական մարգարիտ, եւ եթող յիշատակ յաւիտենական իւր եւ ծնողաց իւրոց, *հաւրն Թուխմանուկայ, եւ մայրն իւր՝ Մինայինն, եղբարց իւրոց՝ Վասակին եւ Մրուանայ, եւ քերցն իւր՝ Սառային եւ Սիրմային ...*» (*ԺԴ դարի յիշատակարաններ*, էջ 508)։ *Եւ կամ էլ՝ իմաստասիրութեան ու դպրութեան նկատմամբ ինչպիսի՛ անպարագիծ պաշտամունք է յայտնուած ստորեւ բերուող մի այլ Յիշատագրութեան հետեւեալ տողերում. «Ո՛վ եղբայր, թէ գիրս միայն հայիս՝ ունայն գտանիս*, ապա թէ ի գաւրութիւն բանիւն հայիս՝ ոչինչ է պատուական, որ արժէ զսա ...» (*Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ.* 7781, *թ.* 251*ա*)։

Նոյնիսկ «ազատազարմ եւ իշխանուհի» իրեն համարող Մամախաթուն հայուհին փիլիսոփայո՛ւմ է կեանքի ունայնութեան եւ յաւերժութեան մասին, երբ յաւիտենականութիւնը խորհրդանշող հոգեպարար երկը դիտում է Աւետարանն ամփոփող գրչագիրը. «... Որպէս եւ ես, անարժան աղախինս Քրիստոսի Մամախաթունս, ազատազարմ եւ իշխանուհի գոլով այսու կենաւքս, մտաբերեցի զանցաւոր եւ զուսայն կենցաղս, եւ ստացա զսուրբ Աւետարանս առաջնորդ ինձ անանց կենացն, եւ բարեխաւս անաչառ եւ անկաչառ դատաստանին Քրիստոսի, եւ յիշատակ հոգւոյ իմո յետ ելից իմոց, եւ ծնաւղաց իմոց, եւ եղբարց՝ ազատաց եւ ազատազարմաց, եւ ի լուսաւորութիւն մանկանց նորածնելոց նոր Սիոնի» (*անդ, ձեռ.* 380, *թթ.* 309*բ*–310*ա*)։

Նաեւ «գանձի» ու «մարգարիտի» կամ էլ «անգին ակի» արժէք է վերագրուած եղել Ձեռագիր գրքին մեր մատենագրութեան մէջ, ընդ որում՝ «հոգեւոր գանձի կամ մարգարիտի»։ Այսպէս, Գլաձորի համալսարանի սաներից Մխիթար գրիչը չափածոյ խօսքով յիշատակագրել է.

«Որք ընթերցմամբ հայիք ի սա
Եւ հանդիպիք գանձու սորա.
Տե՛ս թէ քանի՛ աշխատեցայ
Ես Մխիթար գրիչ սորա ...» (*ԺԴ դարի Յիշատակարաններ*, էջ 103)։

Բայց եւ Ձեռագիր գիրքը այնպիսի «գանձ» է, որը կողոպտել հնարաւոր չէ այն իմաստով, որ նրա բովանդակութիւնը սեփականութիւն դարձնելուց յետոյ, այն քո ուղեղից դուրս բերել կամ «յափշտակել» անկարելի է ..., դրա համար էլ այն բնութագրւում է իբրեւ «գանձ անապական» կամ «գանձ անառիկ»։ Համեմատի՛ր. «... Ես՝ յոգնամեղ գրիչս ... ստացա զսա գանձ անապական ...» (*անդ*, էջ 80)։ *Եւ կամ՝ «... Եւ աւանդեցի զսա եկեղեցեացդ Հայաստանի ընծայ անգին եւ գանձ անապական ...»*)*Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ.* 2515, *թ.* 82*ա*)։ *Նաեւ՝ «... ես՝ անարժանս Ստեփանոս եպիսկոպոս մայրաքաղաքին Սեփաս(տ)իոյ, զանառիկ գանձս ... առի ...»* (*անդ, ձեռ.* 7651, *թ.* 269*ա*)։

Գլաձորեցի մի այլ համալսարանական գրչագիրը բնութագրում է. «Ես ... Պաւղոս անուն վարդապետ, ըստ կարի իմում մեծաւ աշխատութեամբ, վատեալ ի լուսոյ եւ պակասեալ ի զաւրութենէ, դողդողեալ ձեռաւք գրեցի զսա եւ ընձայեցի իբր գանձ անգին եւ պատուական *ի ձեռս պսակին եկեղեցոյ ...*» (*անդ, ձեռ.* 9150, *թ.* 6*ա*)։

Ձեռագիրը, նման բնութագրումներով հանդերձ, իբրեւ «յիշատակ թողնելու» մարմաջը այնքան համատարած է եղել եւ գայթակղիչ միաժամանակ, որ մինչեւ իսկ գրչութեան արուեստում բոլորովին համբակ եւ անփորձ

մարդիկ, երբ կեանքում ոչ մի Ձեռագիր ընդօրինակած չլինելով՝ յանդգնում են գրիչ վերցնել եւ արտագրել: Նրանք անկեղծօրէն խոստովանում են միաժամանակ, որ իրենց արածը, ուժերից վեր լինելով, այլ կերպ չի կարելի գնահատել քան «տամահուքիւն» (թուրք. բառ՝ անկչտուքիւն կամ ագահութիւն). «Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, չլինել մեղադիր խոչորութեան եւ սխալանաց նորա, զի այլ չէր գրել Աւետարան, եւ վասն այնորիկ գրեցի զսա, զի աւրինակն աղեկ էր եւ ընդիր: Նա ես տամահեցա ու գրեցի վասն անձին իմոյ եւ զաւակաց իմոց, զոր տէր Աստուած վայելել տացէ բազում ժամանակաւ, ամէն» (ԺԴ դարի Յիշատակարաններ, էջ 509):

Միջնադարում չատ էր տանջում, նոյնիսկ մտալկում վերջին դատաստանի օրը «արդարանալու» եւ Քրիստոսի «ողորմածութեանը» արժանանալու գերագոյն նկատառումը, որը թելադրւում էր անչուշտ աստուածաշնչային հաւատքից: Լենկթեմուրեան ամայացումների օրոք նոյնիսկ, երբ «աւերակների մէջ իբրեւ բու» թափառող գրիչը Ձեռագիր է ընդօրինակում ու մանրանկարում, պարզւում է, որ նա դրան ձեռնամուխ է եղել, իր իսկ խոստովանութեամբ, միայն նրա համար, որ մարդիկ «բարեխօսեն» Քրիստոսի առաջ յետմահու եւ նրանից «ողորմութիւն» կորզեն, առաջին հերթին իր, յետոյ եւ «բարեխօսողների» համար ...: Ահա նրա չափածո յիշատագրութիւնից մի հատուած.

«Ես մոլորեալ մըտօք գերի,
Որ ցընորեալ կամ յաչխարհի,
Վա՛յ եւ եղո՛ւկ յամենայնի,
Առաքել հողըս Մոկացի,
Դառըն ցաւօք չըրջիմ յերկրի.
Որպէս ըզբու յաւերակի,
Կամ տատանեալ բեկեալ նաւի,
(Որ) հանապազ հանգիստ չունի:
Զաւետարանս ծաղկեցի
Մատամբ իմով մեղսամածի,
Ըզձեզ աղաչեմք եղբարք բարի,
Ինձ ասացէք տէր-ողորմի.
Յորժամ կանգնէք ի յատենի,
Յիշման առնէք զիս արժանի,
Զի եւ փըրկիչն ձեզ ողորմի
Յաւուր մեծի դատաստանին» (անդ, էջ 313):

Ձեռագիր գրքի արժէքն ու կարեւորութիւնը մի նոր աստիճանի է բարձրացուած, երբ մինչեւ իսկ նրան յատկացւում է նաեւ «բարեխօսի» դեր ... Աստուծոյ առաջ՝ գրչագրի սեփականատէր հանդիսացողի մեղքերի թողութեան համար ...: Այսպէս, Յիշատակարանային վկայութիւնների ծովում կարդում ենք. «... Որ եւ տեսեալ զսուրբ Աւետարանս քաջահաւատ երէց Սիմէոն յոյժ փափագմամբ եւ սիրով էառ ի յարդար վաստակոց իւր, յիշատակ հոգո իւրոյ եւ յետ աստեացս ելանելոյ բարեխաւս առ Աստուած» (անդ, էջ 33):

Ինչպէս տեսնում ենք, աւետարանական պատգամներն իսկ վերաիմաստաւորուած, յարմարեցուած եւ տարածուած են գրչութեան արուեստի զարգացման, Ձեռագրերի ընդօրինակման ու բազմացման նկատմամբ՝ մինչեւ իսկ

ամենատարապայման իրադրութիւններում ...:

Այսուհանդերձ, հարկ է նշել, որ «յիշատակ» յաւերժացնելու տոչորող գաղափարի եւ Քրիստոսի ողորմածութեանն ու մեղքերի քաւութեանը արժանանալու մտասեւեռումի հետ միասին սերտօրէն աղերսւում է նաեւ սէրը, պաշտամունքի հասնող սէրը Ձեռագրի, ու դրանով էլ՝ դպրութեան նկատմամբ: *Յաղթահարելով ամէն տեսակի անպատեհութիւնները, թերացումներն ու մեղանչումները գրչութեան արուեստում՝ ընդօրինակողները յաճախ յայտարարել են. «... Անմեղադիր լերուք խոչորութեան գրոյս*, զի սիրո է պտուղ եւ ո՛չ այլ ինչ իրաց ...» (*անդ, էջ* 376):

Բայց սոսկ «հոգու յիշատակ» չէ գրչագիրը, որի յատարեւութիւնը խնդրական լինէր, այլ՝ «անջնջելի» յիշատակ է, որի մասին յստակօրէն ասուած է այլ վկայութիւններում. «... եւ ելեալ ի խնդիր այս աստուածային անկողոպտելի տէրունական գանձուցս ...: Վասն որոյ մեծ փափաքանաւք ետ գրել զսա Ստեփանոս միայնակեացն, յիշատակ անջինջ հոգոյ իւրոյ եւ ծնաւղացն ...» (*անդ. էջ* 579):

Գրչագիրը նաեւ «անջնջելի արձան *եւ «փրկութեան յոյս» է համարւում ոչ միայն անձամբ իրենց՝ գրչի կամ պատուիրատու-ստացողի, այլեւ սրանց կենդանի եւ ննջեցեալ բոլոր հարազատների համար: Համեմատի՛ր. «Սրբասէր եւ իմաստուն քահանայ Խաչատուր ... ստացաւ զսա* անջնջելի արձան ի մխիթարութիւն անձին իւրոյ եւ յոյս փրկութեան անձին իւր եւ ննջեցելոց իւրոց» (*անդ, էջ* 41): *Ահա թէ ինչպիսի արժեւորումներ են վերագրուած Ձեռագիր գրքին, որոնք բխում են ոչ միայն հաւատից, այլեւ մանաւա՛նդ* ազգապահպանման համար նրա ունեցած բացառիկ նշանակութիւնից՝ լեզուի ու դպրութեան ուսուցում եւ հոգեմտաւոր սնունդ ջամբելու շնորհիւ:

Մեր գրչութեան արուեստում նուիրագործուած է նաեւ «կենաց կտակ» *պատկերումը, որով բնութագրւում է Ձեռագիրը ինքնին՝ համարելով այն «կեանք աւանդող», «կեանք բովանդակող», «կենսատու»: Իսկ հակադարձ հասկացութիւնը՝* մեռելութիւնը, մահացումը բնորոշ է դիտւում իմացախոհական կեանքի ժխտմանը, բացասմանը: *Դիցուք՝ «Շնորհիւ (եւ) ողորմութեամբ Քրիստոսի ... Մխիթար անուն պատուական աստուածասէր, զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ, ստացաւ* զկենաց կտակս *զայս ի հալալ արդեանց, յիշատակ հոգոյ իւրոյ եւ ի վարժումն որդոց» (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 1166, թ. 33ա): Այդ իսկ պատճառով, իմացախոհական գաղափարների աշխարհը բնութագրելով իբրեւ անմահութեան օծուն լուսաւոր կեանք, գրչութեան արուեստում Ձեռագիրը ըմբռնուել է նաեւ իբրեւ «լուսայեղձ» (լոյսով ողողուած, լոյսով յորդուն) եւ «կենսակիր (այսինքն՝ կեանք բովանդակող) կտակ»: «Կամաւք Աստուծոյ հաւր կենդանւոյ եւ կարողի յամենայնի ...., ցանկացաւղ եղէ այս* լուսայեղձ *եւ* կենսակիր սուրբ կտակիս ...» (*անդ*): *Եւ կամ՝ «Յամի վեցհարիւրորդի քսաներորդի եւ հինգերորդի գրեցաւ* լուսայեղձ տառս ...» (*Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Անթիլիաս, էջ* 463):

Բայց եւ միաժամանակ հայ միջնադարում յաւիտենական յիշատակ թողնելու տենչը մարմնի վերածուելով՝ ամենախորունկ եւ ստուգագոյն «գաղտնիքներից» ամենաթաքուն մղումն ու չարժառիթն է հանդիսացել ձեռագրական յուշարձանների բեղմնառատ երկունքի:

Առաւել մասնաւորելով ու պարզաբանելով յաւիտենականութեան ձգտելու փայփայած այս հիասքանչ գաղափարը, որը վեհացնում ու կատարելագործում է մարդուն, հարստացնում նրա ներաշխարհը հոգեմտաւոր կեանքի տոգորումներով ու տրոփումներով, գրիչները յանգել են ասոյթային բիւրեղացած ու խտացուած ընդհանրացման, որն իբրեւ գրչութեան արուեստի աւանդոյթ փոխանցել են սերնդից սերունդ.

«Ձեռըս փըտի ի հող դառնայ,
Գիրըս մընայ հուր յաւիտեան» ...:

Նման տարողունակ ասոյթային աւանդոյթը գրապաշտութեան ու դպրապաշտութեան գերագոյն դրսեւորումն է անշուշտ, որով բնութագրւում է առհասարակ հայ մտաւորականի ստեղծագործական ոգին, իբրեւ ներշնչանքի ու մաքառման, նաեւ սիրո եւ անվհատութեան անսպառ աղբիւրի: Այդ յաւերժութեան գաղափարի մի այլ բանաձեւումն է նաեւ հետեւեալը, որ հասել է մեզ, իբրեւ աւանդ, ձեռագրական աղբիւրների միջոցով:

«Երանի՛ գրիս, որ մնայ կենդանի,
Եւ աւա՛խ ձեռին, որ հողանա(յ) ի գերեզմանի» ...: (ԺԴ դարի Յիշատակարաններ, էջ 377):

Այս սեւեռուն գաղափարը, որն ինքնին հմայիչ է իր գեղեցկութեամբ ու վեհութեամբ, մեր գրչութեան արուեստի զարգացման գերհզօր ազդակներից ու խթաններից գերագոյնն է եղել, որով բացայայտուել է հայի իմացախոհական չռայլութիւնը գիտութեան ու առհասարակ իմաստասիրութեան ոլորտներում:

Կարեւոր է դիտել, որ գրչագիրը բնութագրւում է նաեւ իբրեւ «մեծափառ կտակ». «... Եւ եղեալ ի մտի զայսպիսի յոյս դիմեցի ամենայն սրտիւ եւ ի հռչակաւոր ուխտն Յովհաննու վանք, եւ խնդրեցի զգաղափար այսմ մեծափառ կտակիս ...» (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 3778, թ. 465ա): Խոստովանենք՝ նման բնութագրմամբ ինչպիսի՛ ակնածանք, հմայք եւ դիւթանք է արտայայտուած Ձեռագիր գրքի նկատմամբ՝ զգացականի գերագո՛յն աստիճանով ...:

Բնաւ պատահական չէ բնութագրումների այս համադրութեան մէջ գրչագրի նոյնացումը նաեւ «լուսաւոր խօսքի» հետ, որը յաճախուած հանդիպում ենք Յիշատակարաններում ու Յիշատակագրութիւններում: Օրինակ՝ «... Արդ, որ ոք աւգտիք ի լուսաւոր բանիցս, աղաչեմ յիշել զմեզ աղաւթիւք սովորականաւք, յաւարտման գրոցս ասել՝ Քրիստոս որդի ...» (անդ, ձեռ. 1419, թ. 130ա):

Գրչագիրը բնութագրուել է նաեւ իբրեւ «գերարփի» (արեւից էլ պայծառ), «գերալոյս» (լոյսից էլ լուսաւոր): Համեմատի՛ր. «Ի թուականութեանս մեծ Հայկազեան տումարիս ի Ջ.երորդի յիսներորդի երրորդի (1304), գրեցաւ գերարփիս այս, գերալոյս եւ աստուածախաւս ...» (ԺԴ դարի Յիշատակարաններ, էջ 30): Եւ կամ՝ «Գրեցաւ գերարփիս այս ... ի յանապատիս Ուռնկատ կոչեցեալ» (անդ, էջ 158):

Անշուշտ չի կարելի ժխտել այն պարագան, որ գրչագրերը յատկապէս Աւետարան կամ Աստուածաշունչ բնագրեր պարփակելիս, չեշտուածօրէն նոյնացւում են լոյսի, «կենաց քարոզի» կամ «կենաց կտակի» գաղափարի հետ, որպիսի բնութագրումներում, անտարակոյս, կարեւոր նշանակութիւն

է ձեռք բերում բնագրային նիւթը: Այդ բոլորով հանդերձ՝ կեանքը եւ գրչագիրը, լոյսը եւ Ձեռագիրը համարժէքներ եւ նոյնանիշներ են եղել հայ դպրութեան մէջ, որով առաւել քան ընդգծւում է հայ ժողովրդի զարմանալի գրասիրութիւնն ու դպրապաշտութիւնը: Դրանում համոզուելու համար բաւական է թէկուզ եւ աչքի առաջ ունենալ «կեանք» բառի հետ կազմուած կայուն զուգորդութիւնները մեր գրչութեան արուեստում («կենաց գիր», «կենաց դպրութիւն», «կենաց կտակ» եւ այլն) որոնց զուգահեռները հազիւ թէ հնարաւոր է գտնել մատենագրութիւն ունեցող հնագոյն այլ ժողովուրդների մօտ ...:

Ասուածում համոզուելու համար ձեռագրական բազմաթիւ հաւաստումներից բերենք թէկուզ եւ մէկ փաստ. Մատթէոս վարդապետի հեղինակած «Յաղագս Մարդոյն լինելութեան» բնագիրը, որը տարբեր է անչուշտ Աստուածաշնչերից եւ Աւետարաններից, ունի Յիշատակարան հէնց հեղինակի կողմից, որում իր երկը հակադրում է «խաւարամտութեանը» եւ նոյնացնում «լուսաւորութեանը»: Այնտեղ կարդում ենք. «... ի ժամանակի նեղութեան, ուր աւերեալ քակեաց զաշխարհս ամենայն հուրն հարա(ւա)յին Թամուր կոչեցեալ, եւ մեք դեգերեալ ի դրունս սուրբ առաքելոյն Եւստաթէի պանդըխտական կենօք, առ ոտս երջանիկ րաբունապետին Գրիգորի, սպասեմք վերին խնամոցն, եւ իմ՝ առեալ աստ, անգեալ կենօք ձեռնարկեցի յայս գործ տեսութեան: Ֆանզի իմաստունք ոչ կարօտին սմա, զի նոցա ամենայն ինչ յայտնի է, այլ իմ ընկերակիցքն ուսցին ի սմանէ, զի մի՛ անգիտութեամբ խաւարն ամենեւին կուրացուսցէ զնոսա: Այլ եւ աղաչեմ զգաղափարողսդ, զի սակաւ յիշատակս մեր գրեսջիք ի կատարումն գրոց ...» (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 512, թ. 265): Ըստ որում յատկանշականն այն է, որ մինչեւ իսկ հայրենիքի ընդհանուր աւերածութեան, ահ ու սարսափի պայմաններում, երբ արիւնռուչտ Լենկթիմուրը ամայացնում ու մոխրացնում էր անցած ճանապարհով, դեռեւս մտածո՛ւմ է մարդկանց լուսաւորելու եւ հոգու խաւարը ցրելու մասին ...: Այս առումով բնութագրական է նաեւ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութիւնը՝ «Ձափաբերականք» բնագիրը ամփոփող գրչագրում առկայ հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Ո՛վ եղբայր, ի յայս մէջս Ե. (5) թուղթ թողի վասն այն, զի արարչական չարականներ յամէն Շարականոց կայ, եւ թուղթըս սակաւ էր, եւ ահուփախս ի հետ, որ ամէն պահ մեռանէաք. դու մի՛ մեղադրեր, թէ պակաս է. լո՛ւր ջանք դիր, որ զայս կարդաս եւ լուսաւորիս» (անդ, ձեռ. 434, թ. 117բ):

Դարձեալ «լոյսի» գաղափարի հետ է զուգորդւում նաեւ Ձեռագիր գրքի բնութագրումը իբրեւ «մարգարիտ լուսաւոր», որը, սակայն, ոչ թէ աչքն է չլացնում եւ մարդու սնափառութիւնն է չոյում ու փայփայում իր փայլփլուն նութեամբ, այլ մեծագոյն մխիթարութիւն պատճառում ու մարդկային ծանրագոյն վշտերի բալասան հանդիսանում իբրեւ «տխրութիւնը ուրախութեան» վերածող, նաեւ հրաշագործ սփոփանք՝ մինչեւ անգամ հարազատ զաւակի վաղաժամ կորուստի դէպքում ...: Բանն այն է, որ Ձեռագիր գիրքը, ըստ մեր դպրութեան մէջ սրբագործուած աւանդոյթի, իբրեւ «հոգու զաւակ», փոխարինող է մինչեւ իսկ մարմնաւոր՝ արիւնակից զաւակի, ընդ որում ոչ միայն եւ ոչ այնքան իբրեւ «համարժէքներ», այլ նոյնիսկ Ձեռագիր գրքի գերադասութեամբ՝ հարազատ արիւնակից զաւակի նկատմամբ, այն հաւատքով ու «տրամաբանութեանբ», որ առաջինը «յաւերժական զաւակ» է, մինչդեռ

արիւնակիցը՝ «ժամանակաւոր» ...: Սրանից յետոյ դժուար է «անմահութեան» աւելի խոր ըմբռնում պատկերացնել քան այն, որ ունեցել են հայ գրչութեան արուեստի ներկայացուցիչները:

Այսպէս, ձեռագրական աղբիւրներում պահպանուած է Հայկական Կիլիկիայի թագուհի Կատայի մասին վկայութիւն, երբ նա իր դստերը ծաղիկ հասակում կորցնելիս, ուրիշ մխիթարութիւն իր անպարագիծ կսկիծի չի գտնում նիւթական արժէքների աշխարհում քան ա՛յն, որ նրա յիշատակի յաւերժացման համար պատուիրի մի գրչագիր իբրեւ «պատուական եւ լուսաւոր մարգարիտ»՝ անանց հարստութիւն («զանանց մեծութիւն»), ընդ որում այն պատրանքն առթելու համար, որ ամէն անգամ գրչագրին նայելիս կամ ընթերցելիս, ... կենդանի տեսնենք իր ողբացեալ սիրասուն դստերը: Արժէ մէջբերել այդ հիասքանչ վկայութիւնը բնագրային հարազատութեամբ. «... Իսկ ապա քրիստոսասէր եւ բարեպաշտ թագուհին մայր գեղեցիկ աստուածասէր Կատային՝ բարի խորհուրդ զմտաւ ածեալ, զպակասումն զաւակին իւրոյ լնուլ կամեցեալ եւ զտրտմութիւն յուրախութիւն փոփոխել, նմանեալ առն վաճառականին, որ խնդրիցէ զպատուական մարգարիտն, զոր տէրն յԱւետարանի առակեաց, ելեալ ի խնդիր այսմ լուսաւոր մարգարտի, որ ոչ ինչ յեղեղոցս փոխանակի ընդ սմա, ստացաւ զսա նիւթականօրն՝ զանանց մեծութիւն ստացեալ եւ յիշատակ դստեր իւրոյ ի տեղի նորա կացուցեալ, իբրեւ այն, թէ զնա կենդանի տեսանելով յորժամ զսա տեսանիցեն եւ ընթեռնուցուն» (*Յիշատակարան Ձեռագրաց, Անթիլիաս*, էջ 404):

Ձեռագիր պատուիրելը եւ նիւթական զոհողութիւններով ձեռք բերելը իբրեւ «անմոռաց արձան» ոչ միայն զաւակի, այլեւ ամուսնու, կնոջ, քրոջ, եղբօր, երախտաւոր ուսուցչի կամ ուսուցչապետի, մի խօսքով՝ ամենաթանկագին եւ սիրելի անձնաւորութեան յիշատակին՝ ընդունուած սրտառուչ եւ հոգեթով սովորոյթ եւ աւանդոյթ էր մեր ղպրութեան մէջ: Օրինակ, Սիւնեաց իշխան Պէչգէնը վաղամեռիկ սիրած կնոջ յիշատակին «բազմածախ ոսկեծաղիկ» գրչագիր է պատուիրել, որի մասին հաւաստւում է հետեւեալ Յիշատակարանում. «... Յիշեսջիք ..., որ մեծաւ սիրով ... ստացաւ զսա (իմա՝ Ձեռագիրը – Լ.Խ.) եւ ետ նուէր արձան անմոռանալի ընդ այլ բազմութեան արդեանցն եւ զոսկեծաղիկ բազմածախ անգին եւ անհամեմատ Աւետարանս յիւր սեփհական եւ գերահռչակ ուխտն Տաթեւոյ, Ի յիշատակ գերեզմանի աղախնոյն Ֆրիստոսի եւ յոյժ չքնաղեգոյն Փաշային, որ էր ամուսին նորա եւ տղա հասակաւ փոխեցաւ յաստեացս ...» (*Մաշտոցի անուան Մատենադարան*, ձեռ. 212, *թթ.* 310բ–311ա):

Հարկ է նշել, որ Ձեռագիր գրքի նոյնացումը արիւնակից մարմնաւոր զաւակի հետ եւ նոյնիսկ գերադասումը նրանից ոչ թէ եզակի կամ պատահական փաստ է մեր ղպրութեան մէջ, այլ՝ ընդհանրացած ըմբռնում, որով աւելի քան արժեւորւում է այդ գաղափարի կարեւորութիւնն ու վեհութիւնը: Առ այդ համեմատի՛ր նաեւ «... Արդ, ես՝ նուաստ ոգի Մխիթար քահանայ, որ ստացայ զսա ինձ հոգոյ զաւակ ...» (*անդ*, ձեռ. 4018, *թ.* 253ա): Կամ՝ «... Յիշեսջիք ի սրբամատոյց եւ աստուածահաճոյ աղօթս զտէրն մեր ըստ մարմնոյ, զայրն զուարթնոց ցանկութեանց զխոհեմաբ խորհրդանն զմեծայոյս պարոնաց պարոնն զՊէչգէն ..., որ մեծաւ սիրով եւ կատարեալ հաւատով զաւակ ի Սիոն ստացաւ զսա» (*անդ*, ձեռ. 212, *թ.*310բ):

Զափազանց սրտամորմոք վշտի արձանագրութիւն է, որ թողել է գրիչը իր անհուն կսկիծի պահին միայն նրա համար, որ Ձեռագիրը որպէս անջնջելի յիշատակ յաւերժացնի մոնղոլ հրոսակների կողմից սրախողխող եղած իր մինուճար որդու յիշատակը: Այդ յիշատակարանը առանց յուզմունքի ու փշաքաղուելու անհնարին է կարդալ. «... Ես Յոհ(ան) գրիչ, որ գտա յաւուրս յայս հարեալ եւ վիրաւորեալ սգով անփարատ, վասնզի թռաւ աղաւնեկն յաչաց իմոց եւ կորուսցի զշառաւեղիկն իմ, տղաեկն զՄարգ(ար): Աղաչեմ զամենայն սուրբ մանկունս եկեղեցւոյ, սղալանաց մի՛ մեղադրել, զի սգաւոր գրեցաւ եւ լալով: Այլ յիշեցէք ի մեղսաքաւիչ յաղաւթս ձեր զիս՝ զանարժան գրողս զՅոհ(ան), եւ զհայրն իմ զՄարգ(ար) քահանայ, եւ զմայրն իմ զՏիրանցն, եւ զիմ մարմնոյ աչաց լոյսն՝ զկտրեալն սրով հրեշտակին, որպէս զծաղիկ ցոան՝ հարեալ ի կարկտէ» (անդ, ձեռ. 4972, թ. 228ա-բ): Այլուր՝ նոյն գրչագրում վշտից բանաստեղծ դառնալով, ողբացեալ հայրը յուզաթաթաւ յիշատակագրել է.

«Սիրտս լալով է պաշարած
Եւ իմ աչաց լոյսն տարած
.....
Եւ իւր ֆաղցր աչուցն խաւարած,
Յականջ սրտիս ձայնն բերած,
Կա առաջիս ինձն կանգնած,
Որպէս ի կենդան էր, անմեռած ...» (անդ, թ. 178ա):

Մեզ համար, սակայն, գրիչի, իբրեւ դպրութեան սպասաւորի, բարձր գիտակցականութիւնն է, նրա ազնիւ մղումն ըմբռնելն է կարեւորը. չնայած «դառն ժամանակներին» եւ սովին, որ առաջացել էր Հայաստանում մոնղոլական արիւնոտ տիրապետութեամբ, զաւակի կսկիծը սրտում գրիչ Յովհաննէսը ամենայն լրջութեամբ եւ խորին համոզմամբ յայտարարում է՝ ուժ գտնելով իր մէջ «... զոր աւրինակ հոգի ոչ կարէ զաւրանալ եւ հանգչել եթէ ոչ բանիւ ճշմարտաց ֆնունքեամբ, նոյնպէս եւ մարմին՝ առանց ազգի-ազգի պտղոց կերակրոյ ...» (անդ, թ. 228ա): Սրանումն է, ահա, մեր գրչութեան արուեստի հզօրութիւնը, ստեղծագործական տարերքը, գեղեցկութիւնն ու հմայքը ...:

Իսկ այս աւանդոյթի ու բնութագրման արմատները անշուշտ աստուածաշնչային են, զուգորդութեամբ բխած Եսայի մարգարէի մի ցանկութիւնբացականչութիւնից, հասցէագրուած բոլոր հաւատացեալներին՝ «երանի՛ նրան, որ Սիոնում (իմա՝ երկնքում) զաւակ կ'ունենայ»: Բայց կարեւորն այն է ներկայ դէպքում, որ մեր դպրութեան ներկայացուցիչները Սիոնում զաւակ ունենալու քրիստոնէական բաղձանքը երանաւէտութեան՝ գեղեցիկ մտայղացմամբ տարածում եւ վերագրում են Ձեռագիր գրքի ձեռք բերման գաղափարին, սրբազան մղում եւ փութաջանութիւն հաղորդելով հայ դպրութեան զարգացմանը, գրչագրերի ընդօրինակմանն ու բազմացմանը՝ հետզհետէ առաւել մեծ ընդգրկումներով ու տոչորումներով:

Ուշագրաւ է ձեռագրական յիշատակումներից այն վկայութիւնը, որ դարձեալ ազնուազարմ հայուհի, Սիւնիքի Խաղբակեան իշխանական տոհմից Վանենին միջնադարի ուսումնագիտական նշանաւոր կենտրոններից Խորանաշատ վանքում գրչագիր պատուիրելիս թողել է. «Ես՝ Վանենի, աղախին

Քրիստոսի, դուստր Ջալռոյ Խաղբակեանց, ամուսին Կուկին՝ որդւոյ Աբասայ Սեւադեանց իշխանաժեացն միաբանեցա ի Խորանաշատոյ սուրբ Աստուածինս, յիշելով զբանն Եսայ(ե)ա մարգարէի՝ Երանի՛ որ ունիցի զաւակ ի Սիոն, եւ ետու զծախս սուրբ Աւետարանիս, ստանալ ինձ զաւակ հոգեւոր յեկեղեցի յիմանալիս Երուսաղէմ *ի ժամանակս թագաւորութեան դստեր Թամարին ...»* (*Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս*, էջ 839)։

Իբրեւ ընդհանրացում նշենք, որ Ձեռագիրը «անչնչելի յիշատակ» եւ «անմոռաց արձան է» համարուել մեր դպրութեան մէջ ոչ միայն վաղամեռիկ զաւակի համար, այլեւ գրչի կամ պատուիրատու–ստացողի օրոք դեռեւս ապրող *այն սիրելի թանկագին անձանց, որոնց երախտիք ունեն եւ հարազատ են իրենց։ Դիցուք՝ «Ձգերաբուն բանի սպասաւոր եւ զբարեաց արժանաւոր յիշատակի՝* զրաբունապետն մեր զԵսայի (*իմա՝ Գլաձորի համալսարանի դեպրապետ Եսայի Նչեցիս – Լ.Խ.*) աղաչեմ յիշել ի մեղաց թողութիւն, հանդերձ զարմիւք իւրովք։ նաեւ զգրողն սորին եւ զծնաւղսն իւր աղաչեմ առնել յիշատակի արժանի, *եւ յիշողքն յիշեալ լիցին ի Քրիստոսէ, ամէն, ամէն»* (*Մաշտոցի անուան Մատենադարան*, ձեռ. 1681, *թ*. 259բ)։ *Եւ կամ՝ «Զարժանապատիւ հայրապետն Հայոց զտէր Գրիգորիոս՝ ստացաւղ գրոցս, աղաչեմ յիշել ի տէր, ծնողաւք, քերբք, եւ եղբարք, եւ բնաւին զարմաւք, որպէսզի ողորմեսցի նոցա Քրիստոս։ ընդ նոսին եւ մեղաւոր գրչիս Վարդանա, եւ իմոց ծնողացն, եւ որոց ամէն ասեն»* (*անդ*, ձեռ. 500, *թ*. 239բ)։

Այսպիսով՝ Ձեռագիրը մեծարման, գնահատման, յիշատակի յաւերժացման ամենաթանկագին եւ ամենաարժէքաւոր յուշարձանն էր ամբողջ միջնադարում, որի հետ չէր կարող չափուել կամ համեմատուել ուրիշ ո՛չ մէկ շլացնող կամ ակնահաճոյ որեւէ իր կամ հարստութիւն ...։ *Սա էլ մեր ժողովրդի հոգեշահ հարստութեան դրսեւորումներից մէկն է անտարակոյս։*

Լ.Գ. ԽԱՉԵՐԵԱՆ
Բանասիրական Գիտութիւնների
Դոկտոր, Պրոֆէսէօր

Լոս Անճելըս

ԳԻՐԸ ԿԸ ՔԱԼԷ ՀԱԻԱՏՔԻՆ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

Ոհասարակ, ազգերու եւ ցեղերու պատմութեան մէջ ընդունուած երեւոյթ է տառի ստեղծումը առընչել աստուածներու հետ: Եգիպտացիները իրենց գիրին հեղինակը կը համարեն **Թոթ** աստուածը: Արաբական գիրին ծագումը կը վերագրուի Մուհամմէտի մերձաւոր ազգականներէն մէկուն: Չինական հանգուցային գիրին հնարիչ կ'ընդունուի **Ֆոն-Սի** անուն կայսր մը: Եւ այսպէս, իւրաքանչիւր ցեղ ունի իր աւանդութիւնը:

Տարբեր չեղաւ մեր ազգային տառերու գիւտի պարագան: Յղացուած ծրագիրը յաջողութեամբ պսակելու հաւատով, միաբանակիցներ՝ Սահակի եւ Մեսրոպի գլխաւորութեամբ կը մէկտեղուին աղօթելու համար. «Եւ միանգամայն յօժարութեամբ գումարեալ հանդերձ աղօթիւք մեծովք առ Աստուած կանխէին: Եւ զայն առնէին աւուրս բազումս»: (Կորիւն) Գումարման վայրը կը հանդիսանար Վաղարշապատը:

Ս. Մեսրոպ, կրօնական յափշտակութեամբ տարերային վերացման ժամերուն կը լիցքաւորուի խորհուրդի մը յղութեամբ եւ ծնունդ կու տայ հայ տառերուն: Այսպէս է, որ հայ տառերը ծնող Մեսրոպ կը սրբացուի կենդանութեան՝ իբրեւ հրաշագործ: Որովհետեւ, Սուրբին ձեռք բերածը՝ գերմարդկային հանճարի բացառիկ մէկ նուաճումն էր:

Մարդկութիւնը, տառերու կատարեալ ձեւին որոնման ճանապարհին, տարբեր նշանագրերը, սեպագրութիւնները դարերու ընթացքին աստիճանաբար փոփոխութեան ենթարկեց յաջորդական սերունդներու ջանքերով: Հրէական ազգով սկզբնաւորուած եւ Փիւնիկեան ժողովուրդով շարունակուած այբուբենները շրջանը ըրին բովանդակ Արեւմուտքին եւ Արեւելքին:

Ըստ Արեւելագէտ Փրոֆ. Ենգէնի, հայկական հնագոյն այբուբեն կը համարուին Հաթեան գիրերը: Այս տեսակէտին հետ կը նոյնանայ հռչակաւոր լեզուագէտ Հրաչեայ Աճառեանին կարծիքը, իր «Հայոց Գրերը» գործին մէջ: Իսկ Հաթեան գիրերը նախատիպը կը համարուին եգիպտական գաղափարանշաններուն, որոնք գոյութիւն ունեցած են Քրիստոսէ մօտաւորապէս 12 դար առաջ: Իր ժամանակին, այդ գաղափարանշանները ուշադրութեան արժանացած են Պատմահայր Մովսէս Խորենացիին : Ասոնց մասին տրուած մեկնաբանութիւններէն կը պարզուի, որ այդ գաղափարանշաններուն մէջ կան ամբողջական բառի իմաստը արտայայտողներ, եւ կան վանկանշաններ՝ մէկ վանկի արժէքով:

Գիտնական-լեզուագէտ Մ. Էմինի կարծիքով, կայ մեսրոպեան շրջանը նախորդող **պատկերագրութեան** շրջան մը, որ պատմութեան ծանօթ է «նշանագիր իմաստնոց» կամ պարզապէս «նշանագիր» անունով: Սակայն այս նշանագիրը ոչ մէկ կապ ունի մեր արդի տառերուն հետ:

Ժէ-ԺԸ դարերուն, Պարսկաստանի եւ Միջագետքի հնութիւնները այցելած գիտնականներ մասնաւոր հոգածութեան ենթարկելով յիշատակարաններու արձանագրութիւնները, պարզած են, որ պարսկական արձանագրութիւնները ասորերէն, մեդերէն եւ պարսկերէն լեզուներով են: Իսկ աւելի ուշ, անգլիացի գիտնականներու հետազօտութեանց շնորհիւ, Նինուէի եւ Բաբելոնի աւերակներու պեղումներէն կը յայտնաբերուին Ասիրօ-բաբելական գիրերով լեցուն ընդարձակ գրադարաններ: Իսկ այդ հնարաւորութիւններն ալ ցոյց կու տան, որ միջագետքեան ազգերու գիրերը եղած են աղիւսէ պատրաստուած եւ թրծուած փոքրածաւալ տախտակներ, որոնց վրայ սեպաձեւ տառերով դրոշմուած են պատմական, գրական եւ գիտական գիտելիքներ: Նման հարիւրաւոր տախտակներ տասնեակ հազարներով երեւան հանուած են:

Սեպագիրներու ծագումը եղած է հաղդէական, ուրկէ անցած է Ասիրիա եւ ապա Պարսկաստան: Իսկ, Քրիստոսէ մօտ հազար տարի առաջ սեպագիրը մտած է Հայաստան, մասնաւորաբար Ուրմիոյ, Վանի եւ Սեւանայ լիճերու սահմաններուն մէջ: Այս թափանցումը հնարաւոր եղած է ասիրիական հաղաքակրթութեան ամենէն բարգաւաճ շրջանին: Լեզուն եղած է ժամանակի ընհանրացած ասորերէնը, իսկ Հայաստանի մէջ յայտնաբերուածներունը՝ ուրարտեան եւ ասորերէն:

Պարսկական լեզուի Զենդ տառերը երկար ապրած են հայոց մօտ, որովհետեւ Պարսկաստան, իր հաղաքակրթութեամբ երկար տիրած է Հայաստանին, սկսած՝ Քրիստոսէ մօտ վեց դար առաջ եւ շարունակուած մինչեւ յետ Քրիստոս չորրորդ դար: Այդ ազդեցութիւնը հայ կեանքէն դուրս բերուած է քրիստոնէական կրօնի եւ հայ դպրութեան պայքարով: Սակայն, Ասորիքէն Հայաստան մուտք գործած քրիստոնէութիւնն ալ հետը բերած է ասորական լեզուն եւ տառերը, եւ զանոնք տեղաւորած հայ եկեղեցիներէն ներս: Պատմական տուեալներ կը հաստատեն, որ գիրի գիւտէն տակաւին երեք դարետքն ալ մեր եկեղեցիներու մէջ աղօթքներ եւ աւետարանական ընթերցումներ կը կատարուէին ասորերէն լեզուով:

ՆԱԽԱՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑ

Հայ եւ օտար անուանի լեզուագէտ գիտնականներէն շատեր հանգած են այն եզրակացութեան, որ գիրի գիւտէն առաջ հայը ունեցած է գրական երկարատեւ շրջան մը, գրական ոճերով ու դարձուածքներով հարուստ՝ կատարելութեան հասած լեզու մը: Սակայն, ցարդ անյայտ կը մնայ այդ գրականութեան համար գործածուած գիրը: Այս հարցին շուրջ հրապարակուած են իրարամերժ կարծիքներ, ենթադրութիւններ: Հիմնաւորուած եւ ցարդ անժխտելի կը մնայ այն համոզումը, թէ մինչեւ հինգերորդ դարի վաղ արշալոյսը, հայերէն լեզուով գրուած ոչ իսկ մէկ բառ հասած է մեզի, չենք ունեցած ոչ քարի վրայ եւ ոչ ալ մագաղաթի վրայ: Այնուհանդերձ, կան՝ Ն. Մառի,

Ա. Զամինեանի, Մ. Մկրեանի, Ա.Գ. Աբրահամեանի նման գիտնականներ, որոնք համակարծիք կը մնան Ա.Մ. Գարագաշեանի այն տեսակէտին, թէ «Զայներ յօդելու կարողութիւնը, որ մարդու միայն տրուած է եւ որուն միակ կ'ընծայուի : Ըստ արդի լեզուագիտաց, լեզուի ծագումը ունի ընդ իւր կից գրոյ եւ դպրութեան հարկը· բանզի այսպէս միայն կարէ լեզուն կալ, զարգանալ եւ տեւել: Այս հարկէն դուրս առանձնաշնորհութիւն չեն կրնար խորհիլ մեր լեզուին համար, տեսնելով զնա այնպէս կատարեալ եւ բարգաւաճ ի վաղուց: Արդարեւ, առանց գրոյ եւ դպրութեան չէր մարդ հայ լեզուին հասանել յայնչափ, յորում կը գտնենք զնա իսկ եւ իսկ ի սկզբան գիւտի մեսրոպեան նշանագրաց» (Քննական Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1895, Դ· էջ 70):

Այս եղած է նախամեսրոպեան շրջանի հայ գրաւոր դպրութեան գոյութեան օգտին ֆուէարկող լեզուաբաններու յանկերգը: Զհիմնաւորուած ակնարկութիւններ կը մնան նոյնպէս Մ· Խորենացիի եւ անոր հետեւող մի շարք այլ պատմիչներու տուեալները: Վերապահութիւն կայ նաեւ այն տեսակէտին նկատմամբ, թէ հեթանոսական շրջանին եղած են հայ հեղինակներ, որոնք յունական եւ ասորական տառերու օգտագործումով տուած են մայրենի լեզուով ստեղծագործութիւններ: Վաւերական չէ նմանապէս այն կարծիքը, թէ Հայկազեաններու եւ Տիգրան Մեծի քաջագործութեանց մասին գոյութիւն ունեցած է «Հագներգութիւն» անունով գիրք մը, զոր փճացուցած են քրիստոնէական կրօնի ռահվիրաներ: Այնուհանդերձ, ոչ ոք տարակարծիք է մեր հնագոյն էպոսի եւ առասպելաբանութեան բանաւոր մշակումներու գոյութեան շուրջ, որոնք իրենց հայրենասիրական բովանդակութեամբ կը մնան գուրգուրանքի առարկայ:

Ի՞նչ կ'ըսէ Աճառեան· «Եթէ ունենայինք սղագրական կամ պատկերագրական դրութիւն մը, դժուար թէ անկէ որեւիցէ բանդակի, արձանագրութեան մը կամ դրամի մը վրայ, կամ պահուէր համեմատաբար շատ յետին ձեռագիրներու մէջ»: Արդարեւ, մինչեւ 400 թուականները հեթանոսական աւանդութեանց հետամուտ Գողթնացիք մի՞թէ կարծեցեալ տառերէն մասնիկներ թաքցուցած պիտի չըլլային: Հայէն աւելի աւանդապահը Միջագետքի մէջ ապրող Դանիէլ Եպիսկոպո՞սը պիտի ըլլար, որ հայկական հեթանոսութեան հետքերը ջնջող սպանդէն փրկէր հայուն այբուբենը: Աճառեան, իր տեսութիւնը հիմնաւորելով, համոզումը կ'ամբողջացնէ հետեւեալ հաստատումով· «բոլոր նշանագրերը, պատկերագիր թէ համաոտագրութիւն, յետմեսրոպեան շրջանին հայերէն տառերու վրայ ձեւուած կամ առարկային պատկերէն առնուած նշանագիրներ են եւ բնաւ կապ չունին մեհենադրոշմներու եւ Հաթեան կամ Դանիէլեան նշանագրերու հետ»:

Նշանաւոր արեւելագէտ-հայագէտ Մարվարտ, համակարծիք ըլլալով Աճառեանին, իր՝ «Հայ այբուբենի ծագումը» աշխատութեան մէջ կ'ըսէ· «Մեսրոպից առաջ Հայաստանի մէջ երկրին յատուկ լեզուով մինչեւ իսկ մէկ հատիկ տող գրուած չէր»:

ԳԻՐԵՐՈՒ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

387 թուականին, Հայաստան կորսնցնելով իր անկախութիւնը, կը դրուի

երկու մեծ տէրութիւններու՝ Պարսկաստանի եւ Բիւզանդիայի աֆցանին բերանը, կրելով երկուստէք հարուածներու վէրքերը: Քաղաքական պատմութիւնը ունի օրինակներ, թէ ինչպէս փոքր պետութեան մը անկախութիւնը պահպանուած է երկու գերիշխան տէրութեանց մրցակցութեան շնորհիւ: Սակայն, բացառուած չէ միաժամանակ, որ յաճախ զոհը փոքրը ըլլար, մնալով երկուքին համար ոտնատակ: Այս դժբաղդ ճակատագրին արժանացաւ մերը չորրորդ դարի ութսունական թուականներուն, եւ ենթակայ մնաց ձուլման քաղաքականութեան արհաւիրքին, իբրեւ՝ երկու տէրութեանց միջեւ ինկած խանգարող շերտ:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի գործունէութեան սկիզբէն մինչեւ մեսրոպեան ժամանակաշրջան, Հայ Եկեղեցւոյ մէջ ամէն կարգ կը կատարուէր ասորերէն եւ յունարէն լեզուներով: Այս դժուարին կացութեան մէջ հոգեւոր իշխանութեան վիճակուեցաւ ազգային-քաղաքական գետնի վրայ կացութեան տէր դառնալու հարկը: Արդէն, մէկ դարեայ քրիստոնէական կեանք ունեցող Հայաստանի մէջ եկեղեցին ամրացած էր հաստատուն աւանդոյթներու վրայ, եւ երբ անզօր մնացին Արշակունիները, քաղաքական ամբողջ իրաւասութիւնը կեդրոնացաւ եկեղեցիին վրայ:

Իրերու այս կացութեան մէջ, հոգեւորականութիւնն էր, որ խաչի կողքին պահանջէը զգաց սեփական գիրի ուժին, որպէսզի ձուլման դէմ հայանային կրօնական ծէսերը եւ ազգայնանար հայու հոգին:

Հայոց լեզուն իր ամբողջական առումով ուսումնասիրութեան առարկայ եղած է հայ եւ օտարազգի շատ մը լեզուաբաններու, որոնք բազմաթիւ տեսութիւններ գրած են հայերէնի զարգացման փուլերու, բերականական կառոյցի, ինչպէս նաեւ լեզուի պատմութեան մասնակի հարցերուն նուիրուած: Այնուհանդերձ, կան տակաւին հայոց լեզուի պատմութեան բիչ հետազօտուած եւ չլուսաբանուած մարզեր, կենսոտ հարցեր, ինչպէս՝ լեզուի բնութագրման, լեզուական տարբեր ձեւերու գոյութեան, լեզուական փոփոխութիւններու առանձնայատկութեանց, հնչիւնական համակարգի, բառապաշարի պատմական զարգացման եւ այլ նման հարցերու վերաբերեալ: Ուսումնասիրուած, բայց պատմականօրէն համոզիչ ճշգրտութեան չհասած մշուշապատ կը մնան՝ հայ տառերու գիւտին թուականը, տառերու բանակը, հեղինակային պարզաբանումը եւ տակաւին նախամեսրոպեան գրական լեզուի եւ դպրութեան հարցերը, որոնք բիչ մըլան չեն հոսեցուցած Ա. Գարագաշեանի, Ա. Այտընեանի, Ն. Բիւզանդացիի, Յ. Գաթըրճեանի, Ն. Ակինեանի, Ա. Աբրահամեանի, Ա. Բագրատունիի եւ Աճառեանի նման հռչակուած գիտնականներու գրչածայրերէն: Բազմակողմանի գիտելիքներով հարուստ լեզուագէտ Հրաչեայ Աճառեանի «Հայոց Գրերը» անգամ սպառիչ գործ մը չէ արդի հայագիտութիւնը յուզող հարցերը լուսաբանելու համար: Որովհետեւ, պատմութեան մէջ առեղծուածներ կան, որոնց ճշգրիտ լուծման համար պայման կը դառնան անհերքելի փաստեր, եւ երբ կը պակսին անոնք, մութ հարցերու լուծումը կը դրուի հաւանականութեանց բաղդին: Անհնար է այսօր գուշակել, թէ յետագայ պեղումները ի՞նչ նոր լուսաբանող յայտնութիւններ պիտի բերեն խուլ աւերակներու տակ ննջացող մեր մշակութային-գրական անցեալի մասին:

Տիգրան Մեծի ժամանակ, երբ մեր պետութիւնը մէկն էր ժամանակի աշխարհակալներէն՝ կը մրցէր առանց սեփական գիրի, բայց երբ դարձաւ իր

գոյութեան համար մաքառող՝ հարկադրուեցաւ մտածելու գիրի ստեղծման մասին: Որովհետեւ, քաղաքական կնճռոտ կացութեան ժամանակ, հայ գիրը պիտի դառնար բարոյական կռուան հայութեան ինքնութեան եւ միասնականութեան համար: Ահա թէ ինչու տարի ծնունդին ետին հարկ է փնտռել հաւատքին եւ իշխանութեան ուժը:

Եւ, հայ գիրը պէտք է ծնուէր այս երթի ճանապարհին:

Գիրի գիւտին անդրադարձած են՝ Մաշտոցի աշակերտ եւ կենսագիր Կորիւն, Ղազար Փարպեցի եւ Մովսէս Խորենացի: Այս վերջին երկուքը դարձան Կորիւնի մեկնիչները: Իսկ աւելի ուշ, գիրի գիւտի մասին խօսող պատմիչներ պարզապէս Կորիւնը կրկնած, միչեւ իսկ խեղումներ կատարած են անոր բնագրին վրայ:

ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ ԳԻՐԵՐ

Ազգային տառերու գիւտի հանգամանքներուն հետ շաղկապուած կու գան Դանիէլեան գիրերու գոյութեան պարագան, եւ խիճեր կը նետէ բուն գիրերու ստեղծման եւ բխման ակին առջեւ: Եւ, չնայած որ հարցը ունի վաղեմութիւն, սակայն բազում բանասէրներու պրպտումներուն հակառակ, ոչ միայն ան մնաց անլոյծ, այլեւ յառաջացան հետաքրքիր վարկածներ եւ տարբեր հարցերու շերտային կուտակումներ:

Կասկածէ դուրս է, որ ասորի Դանիէլ եպիսկոպոսին մօտ եղած են նշանագրեր՝ իր ստեղծագործութեամբ կամ անյայտ աղբիւրէ, սակայն անոնք հայութեան հնագոյն շրջանէն վերապրած տառեր չեն եղած, այլ Աճառեանի վկայութեամբ՝ «անոնք ուրիշ բան չէին, եթէ ոչ օտար այբուբենական տախտակ մը, որ ինչպէս տեսանք, դուրս մնացին հայոց լեզուի գործածութենէն»:

Ըստ Խորենացիի, Դանիէլեան գիրերը յուսարէնէ յառաջացած են: Նորագոյն գիտնականներու ենթադրութեան համաձայն, այդ գիրերը այբուբենը եղած են կորսուած սեմական ազգի մը:

Դանիէլեան գիրերու ազգութեան մասին հակասական կարծիքներ ունի Ղազար Փարպեցին: Կորիւն կը հաւատայ, որ անոնք կորսուած ազգի մը նշանագրերն էին, որոնք պատմութեան գիրկը անցան գիրեր ստեղծող ժողովուրդին հետ:

Լեզուագէտ Աճառեան Դանիէլեան գիրերը համեմատելի կը գտնէ ասորերէն, արաբերէն, եբրայերէն եւ այլ լեզուներու այբուբեններու հետ, եւ Հայաստան բերուած են 401 թուականին:

Անհաւանական չէ նաեւ այն ենթադրութիւնը, որ ասորի Դանիէլ եպիսկոպոս՝ որոշ նկատառումներով ձեւափոխած է ասորական գիրերը եւ զանոնք ներկայացուցած իբրեւ հայկական գիրեր: Սակայն, ինչ ալ եղած ըլլայ կեղծիքին տուն տուող պատճառը, Դանիէլեան կոչուած գիրերը, երկու տարուան փորձէ ետք, դուրս հանուեցան գործածութենէ, իբրեւ ոչ պիտանի հայ գրականութեան սպասարկութեան համար:

Միջնադարեան կարգ մը հեղինակներ, Դանիէլեան գիրերու առընչաբար, կու տան հետեւեալ կարծիքները·

Ասողիկ պատմիչը Դանիէլեան գիրերու քանակը կը ներկայացնէ 29, որոնց

վրայ Մեսրոպ աւելցուցած ըլլայ 7 նորեր:

Վարդան պատմիչ Դանիէլեան գիրերը կը հաշուէ 22 հատ, որոնց վրայ Մեսրոպ աւելցուցած է 14 նորեր:

Ոսկեփորիկ կամ Վարդանագիրք անունով ծանօթ ձեռագիր մը 17 հատ Դանիէլեան տառ ցոյց կու տայ, որոնց վրայ Մեսրոպ աւելցուցած է 19 տառ:

Իսկ, հեղինակը անծանօթ աղբիւր մը, Դանիէլեան գիրերու բանակը կը ներկայացնէ 24, իսկ Մեսրոպին տուածը 12 տառ:

Այս բոլորը ոչ վաւերական ենթադրութիւններ համարելով, մենք կը դիմենք բուն աղբիւրին՝ Կորիւնի հաւաստիացումին· «Բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օգնական գտանելոյ: Որում պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական չափուն ծնունդս նորոգ եւ սքանչելի՝ սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին»: (Վարք Մաշտոցի, Երեւան 1941, էջ 48):

Կորիւնի տուեալներով եւ լեզուաբան գիտնականներու ալ համոզումով, Մեսրոպ, եդեսիոյ մէջ հայ այբուբենի 36 տառերու ստեղծումէն ետք, զանոնք համեմատած, վերլուծման ենթարկած եւ կարգաւորած է Ամիդի մէջ· «Եւ անդէն վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ, յօրիներ սիզաբայիւք եւ կապօք եւ ձայնաւոր նշանօք»:

Մեսրոպ, ստեղծուած տառերուն ձեւը, անունը եւ կարգը որոշելէ ետք, կ'անցնի Սամոսատ, ուր գեղագիր Հռուփանոս տառերուն վրայ կը կատարէ գեղագիտական աշխատանք՝ ըստ Զենդ եւ ասորի տառերու:

Պարզ է ուրեմն, որ Մեսրոպ՝ «հայրաբար ծնեալ» ետք, մեր տառերուն վրայ կատարած է լեզուաբանական-հնչիւնաբանական լուրջ ստեղծագործական աշխատանք, կատարեալ հմտութեամբ եւ իր տաղանդի բացառիկ դրսեւորումով:

Անվիճելի է նոյնպէս մեր տառերու բանակով 36 հատ ըլլալը, որոնց վրայ ԺԲ դարերուն եղած են Օ եւ Ֆ տառերու յաւելումները:

Լսենք Ս. Ներսէս Շնորհալի հայրապետին հաստատումը՝ իր վիպասանական յղացքէն·

Բարեաց արմատ հայոց եղեալ,
Զիմաստութեան գանձն խնդրեալ,
Զոր աղօթից մասամբ գտեալ,
Հոգւոյն մասամբ տպաւորեալ,
Ըստ Մովսէսի արժանացեալ,
Զաստուածագիծ տառս ընկալեալ,
Երիւք տասամբք վեցիւք յանգեալ,
Արեգական ելիւք չափեալ:

Այդպէս, մեր լեզուին ունեցած հնչիւնաբանական բազմապիսի նրբութիւններու համապատասխանող տառերու ստեղծումին եւ ձեւաւորման վիթխարի աշխատանքները աւարտած, Մեսրոպ, խնդակցութիւն յայտնող երկու թուղթերով կը վերադառնայ Հայաստան: Խօսքը տանք Կորիւնին· «Յորոց թուղթս աւետագիրս հանդերձ շնորհատուր պարգեւօք, եւ ամենայն իւրայիւքն, ի շնոհացն Աստուծոյ ճանապարհորդ լինէր»:

Գիրերու գիւտը տեղի կ'ունենայ 404 թուականին, եւ իրենց վերջնական կերպարանքով հայրենի դպրոցներու մէջ գործածութեան կը դրուին 406

թուականին:

ՏԱՌԵՐՈՒ ԳԻՒՏԻ ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Հայագիտութեան համար կենսական հարց մըն ալ գիրերու գիւտին թուականն է: Բանասէր-գիտնականներէն շատերուն մօտ զարմանալի ցանկութիւն մը, մեր պատմիչներու գործերուն մէջ անհարազատ ձեռքերու հպումներ նշմարելու ակնյայտ ձգտում մը կայ՝ ինքնատիպ կարծիք յայտնած ըլլալու սիրոյն: Եւ, մեր պատմութեան մէջ ստեղծուած որոշ թիւրիմացութիւններ առհասարակ հետեւանք են նման փութկոտութեանց: Այս մասին Կորիւնի տուեալները տարբեր գիտնականներու մօտ ստացած են այլեւայլ մեկնաբանութիւններ: Ադոնց կը կանգնի 382–392-ական թուականներուն վրայ: Գ. Տէր Մկրտչեան, մեր գիրի եւ մատենագրութեան սկիզբ կը համարէ 419–420-ը: Յ. Մանանդեան կ'ընդունի 391–392 թուականը: Փրոֆ. Մարկվարտ համակարծիք է 402–403 թուականներուն: Աբեղեան՝ 404-ին, Ակինեան՝ 406-ին, Զամիչեան՝ 408-ին, Աշոտ Աբրահամեան՝ 408-ին: Ուրիշներ, հինգերորդ դարի առաջին տասնամեակը սկիզբ համարելով, գիւտը կը դնեն 404–410 թուականներու սահմաններուն մէջ: Սակայն, «Վարք Մաշտոցի» հեղինակին տուեալները հիմք ընդունելով, գիտնականներու մեծամասնութիւնը՝ առանց երկմտելու, կ'ընդունին 404 թուականը: Նոյն տեսակէտին վրայ կանգնած է Անառեան:

Գիրերու գիւտի թուականի մասին հայագիտական աշխատութեանց մէջ ներկայացուող եւ իրար չհամընկնող տարեթիւերու պատճառով ալ, խեղաթիւրուած եւ խճճուած վիճակ ունի չորրորդ դարու վերջին եւ հինգերորդ դարու առաջին քառորդի ժամանակագրութիւնը: Դժբաղդաբար, ցարդ չէ լուսաբանուած գիրերու գիւտին պատմութիւնը եւ այդ պատճառով ալ մթութեան մէջ կը մնայ հայկական այբուբենին հիմքը:

Այսօր, հայ այբուբենի ստեղծման, ձեւաւորման եւ կարգաւորման հարցերը, ընդհանուր առմամբ կայուն վիճակ մը ունին: Եթէ նոյնիսկ Դանիէլեան գիրերը ներառնալ են հայ այբուբենին մէջ, կամ թէ մաշտոցեան այբուբենին ծագումը վերջնականապէս կապուած մնայ որեւէ օտար գիրերու հետ, այնուհանդերձ համոզուած ենք, որ հայոց գիրերը ունին հեղինակային-ստեղծագործական բնոյթ, անխզելիօրէն կապուած՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան հետ:

Տառերու գիւտին չափ կարեւոր է հայ գիրին ու գրականութեան կայունացման եւ տարածման գործը բովանդակ Հայաստանի տարածքին: Այս անհրաժեշտութեամբ ալ, Մեսրոպ լծուեցաւ ամէնուրեք աւետարանական-մշակութային դժուարին աշխատանքին. «Եւ ի ձեռն առեալ այնուհետեւ աստուածագործ մշակութեամբ զաւետարանական արուեստն՝ ի թարգմանել, ի գրել եւ յուսուցանել»: Նոյն ժամանակ ձեռք կ'առնէ Վրաց, Աղուանից եւ Ալանաց գրական-կրօնական լուսաւորութեան գործը 405–426 թուականներու ընթացքին:

Դիմենք դարձեալ Ներսէս Շնորհալի Հայրապետին.

Բայց Մեսրոպայ շրջագայեալ,
Զամենեսեան լուսաւորեալ,
Վրաց, Աղուանից գիր ստեղծեալ:

Եւ Սրբազան շարականագիրը կ'աւելցնէ.

Նմանեալ Մովսէսի, տէր Վարդապետ,
Բերելով զգիր օրինաց
Ի Հայաստան աշխարհ,
Որով լուսաւորեցան ազգ որդւոց Թորգոմայ:

ՄԵՐ ՏԱՌԵՐՈՒՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ինչ չափով ալ հայերէն տառերը ծագումով մօտիկ համարուին յունականին կամ այլ լեզուի տառերուն, այնուամենայնիւ կատարեալ նոյնութիւն չկայ հայ տառերու եւ օտարազգի որեւէ այբուբենի միջեւ: Ի՞նչ կ'ըսէ Անառեան. «Ձոյն եւ ասորի այբուբեններէն զատ, կայ նաեւ իրանեան ազդեցութիւնը, բայց այս այբուբենին անուանակոչութիւնը անծանօթ ըլլալով մեզի, անկարելի է որոշել ազդեցութեան չափը»:

Կայ նաեւ այն կարծիքը, թէ Մեսրոպեան գիրերու ակունքը ոչ թէ մերձաւոր՝ յունա-ասորական-պարսկական միջավայրն է, այլ հեռաւոր՝ փիւնիկ-սեմական-հարաւ արաբական-արամէական բնօրրանը: Ցայտնեցինք որ արամէրէնը ծաւալ ստացած է Քրիստոսէ ութը դարեր առաջ՝ Միջին Արեւելեան, եգիպտական, Միջին ասիական եւ նոյնիսկ հրէական երկիրներու մէջ: Նոյն թուականներուն, այդ լեզուն մուտ գործած է նաեւ Ուրարտու: Այդ է պատճառը, որ Երուանդունիներու, Արտաշէսեաններու եւ Արշակունիներու տիրապետութեանց ժամանակ, արամերէնը հայոց մօտ եղած է դիւանագիտական եւ դիւանական լեզու: Իսկ յունարէնը գործածական եղած է քաղաքական եւ մշակութային մարզերէն ներս: Առհասարակ, ազգերու մէջ համաշխարհային երեւոյթ է այբենական տառերու նմանութիւնները, ինչպէս նաեւ լեզուներու միջեւ կատարուող փոխազդեցութեան իրողութիւնը: Այսպէս է, որ հինգերորդ դարուն, հարեւան ազգերու՝ պարսիկներու, յոյներու, ասորիներու եւ վրացիներու հետ յարատեւ շփումի հետեւանք մնաց այդ ազգերու լեզուներէն ներմուծուած բառերու եւ անուններու պարագան:

Այս բոլորով հանդերձ, տարբեր լեզուներու այբենարանները ուսումնասիրած Մաշտոց եկաւ այն եզրակացութեան, որ մեր լեզուի հնչիւնական համակարգի եւ առանձնայատկութեանց արտայայտման համար անբաւական էին միայն 22 տառ ունեցող ժամանակի այբենարանները: Ահա թէ ինչու, Մեսրոպի աջով ստեղծուած մեր այբուբենը մնաց եզակի իր տեսակով, յօրինուածքով եւ ուղղագրական կարգաւորութեամբ: Իր այս ինքնատպութեան շնորհիւ ալ մեսրոպեան տառերը մնացին անփոփոխ:

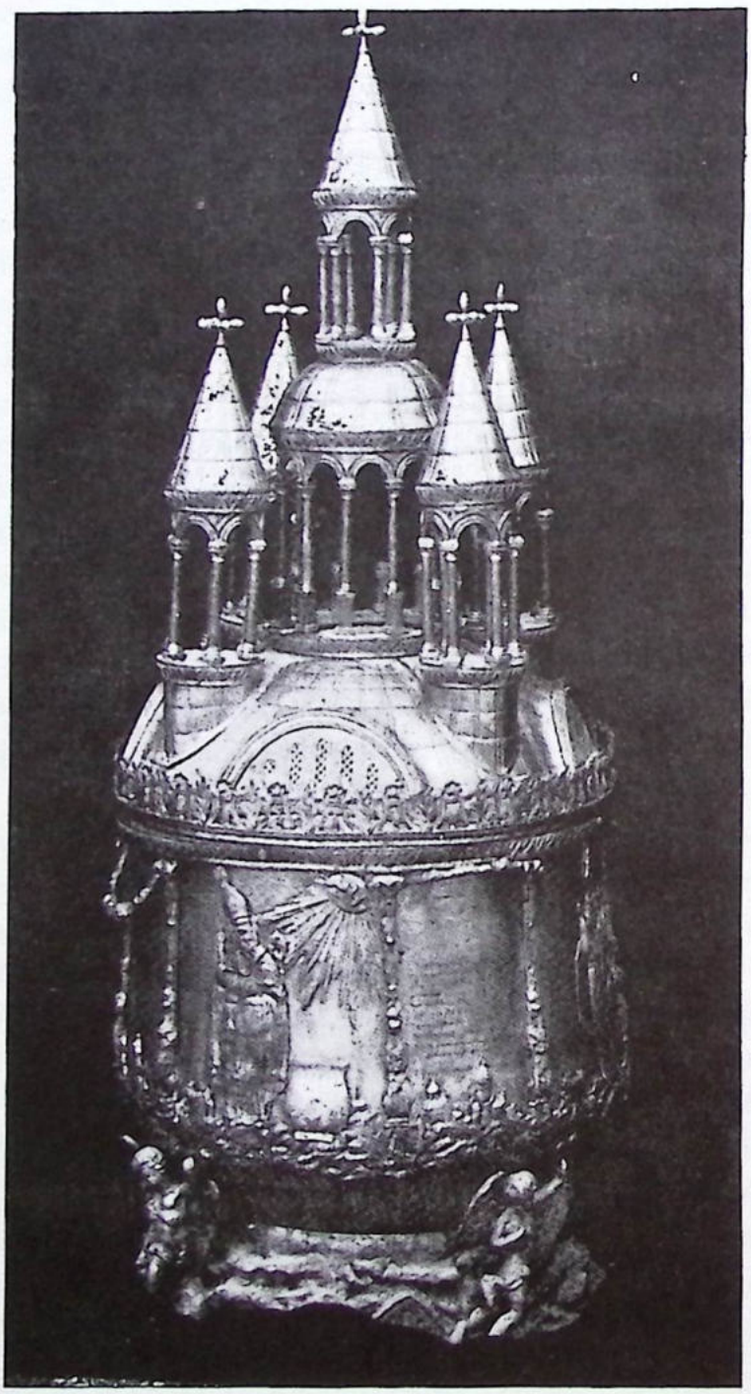
Մեր գիրն ու գրականութիւնը, իրենց մշակութային դերին զուգորդած պահեցին քաղաքացիական շունչը, երբ հաւատքը կ'ազգայնանայ, ազգը քաղաքացիական շունչով կը տոգորուի: Երբ գիրը կը հետեւի միայն հաւատքին՝ ուժը կը տկարանայ, իսկ երբ ան կ'ընդարձակէ իր հեղինակային գօտին՝ կը դառնայ ազգային լծակ: Ինչքան հարազատ է գիրին հոմանիշումը լեզուին եւ ազգին հետ: Արդարեւ, լեզուն կ'արժեւորուի այն ժամանակ, երբ լեզուին եւ ազգին շահերը կը միաձուլուին, կը նոյնանան, եւ լեզուն կ'ազգայնանայ: Հայ դարերու վկայութեամբ փաստուած է, որ յաճախ երկտակուած մեր երկիրը

բաղաբականապէս միաւորող ուժը եղած է եկեղեցին· իսկ եկեղեցին միակամ պահողները եղած են հաւատքն ու լեզուն: Լեզուին փրկարար դերը ի յայտ կու գայ այն ժամանակ, երբ կայ ազգային տագնապ, անէանալու հաւանականութիւն:

Մեր ազգային նշանագիրներու չգերազանցուած պատիւը կը պատկանի միայն Մեսրոպ Մաշտոցին, հայ դպրութեան հիմնադրին եւ առաջին ուսուցչին: Քերթողահայր Խորենացին, Մեսրոպին նուիրուած ներբողին մէջ կ'ըսէ· «Գերազանցեալ բան ամենայն, որ զայնու ժամանակին էին առաքինիք»:

ՍԱՐԳԻՍ ԱԻԱԳ ՔԱՀԱՆԱՅ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

Փասատինա, Քալիֆորնիա

ՍՐԲԱԼՈՅՍ ՄԻՒՌՈՆԻ ՍԻՍԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱԹՍԱՆ, 1817:

ՈՒԽՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ԵՒ ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԵՐԿԸ*

(Քննութիւն Բնագրի)

Դարու յայտնի հայ մատենագիրներէն է Սեբաստիոյ Ուխտանէս Եպիսկոպոսը որուն անունով մեզի հասած է իր միակ երկը հետեւեալ խորագրով. «Զպատմութիւն յերիս հատուածս զոր ասացեալ է Տեառն Ուխտանիսի Սե(բաստիոյ) Եպիսկոպոսի»: Նոյն խորագրէն կը հասկցուի նաեւ որ հեղինակը իր պատմութիւնը գրած է Նարեկայ Վանքի Առաջնորդ Անանիա Վրդ.ի խնդրանօք եւ զայն երեք բաժիններու վերածած է. (ա) Յաղագս Թագաւորաց եւ Հայրապետաց մերոց, (բ) Վասն բաժանման Վրաց, եւ (գ) Յաղագս Մկրտութեանն ազգին այնմիկ Ծադն կոչեցեալ:

Բնագրին միակ ձեռագիր օրինակին այս երկար խորագրէն զատ Ուխտանէս իրօք կ'ակնարկէ իր գործին երեք մասերուն, իր «Նախերգանք»ին մէջ, որոնցմէ սակայն Գ. հատուածը միանգամ ընդմիշտ կորած է, իսկ երկրորդն ալ փոքր ինչ մասամբ թերի հասած: Ուխտանէսի Պատմութեան Ա. հատուածը լման է եւ սակայն չի ներկայացներ այն առաւելութիւնն ու կարեւորութիւնը ինչ որ կ'ընծայէ Բ. հատուածը՝ «Պատմութիւն Բաժանման Վրաց ի Հայոց»: Հետեւաբար, սոյն երկը մեզի հասած իր ներկայ վիճակին մէջ ունի Ա. եւ Բ. հատուածները միայն, թէ՛ ըստ Վաղարշապատի 1871ի հրատարակութեան եւ թէ՛ ըստ M. Brossetի ֆրանսերէն թարգմանութեան:

Գ. հատուածը՝ Ծադ կոչեցեալ ազգի քրիստոնէութեան դարձի պատմութիւնը, կորսուած է դժբախտաբար որ անտարակոյս չատ հետաքրքրական եւ օգտակար նիւթ պիտի հայթայթէր ընդհանուր քրիստոնէութեան պատմութեան համար, յատկապէս անոր սկզբնական շրջանի մասին: Բարեբախտաբար Ուխտանէս Ծադերու մասին հակիրճ ակնարկութիւն մը կ'ընէ իր Նախերգանքի վերջաւորութեան (Ուխտանէս, Ա. 14):

Ուխտանէս եպիսկոպոսի երկը մէկ անգամ միայն հրատարակուած է, 1871ին ի Վաղարշապատ, որմէ տարի մը առաջ ալ, 1870ին, լման բնագիրը ֆրանսերէնի թարգմանած է M. Brosset, Musée asiatique de l'académieի մէջ պահուած գաղափարեալ օրինակի մը վրայէն, որ իր կարգին ընդօրինակուած էր սկզբնագիր ձեռագրէն: Վերջինս այն ատեն ցուցակագրուած էր 1675 համարի ներքեւ եւ հրատարկուած Յակոբ Կարենեանցի Ցուցակին մէջ 1865ին ի Թիֆլիս (M. Brosset, 351): *Վաղարշապատի 1871ի հրատարակութիւնը դժբախտաբար*

* Bishop Ukhtanes of Sebastia: History of Armenia, Fort Lauderdale.

սխալաչատ է եւ գիտական արժէքէ զուրկ, ըլլալով հապճեպ հրատարակութիւն մը՝ հիմնուած միակ ձեռագիր օրինակի մը վրայ, «Զի մի միայն օրինակ գոյր ի Մատենադարանի Մայր Աթոռոյս՝ բոլորգրով օրինակեալ իբր ԺԱ. կամ ի ԺԲ. դարու» (Ուխ. Ա. էջ ա.), ինչպէս հրատարակիչք կ'ենթադրեն Ցառաջարանին մէջ: Անոնք կը յայտնեն նաեւ թէ «համարք գլխոց նորա էին խառն եւ գրչութիւնն բազմաչփոթ», պարագայ մը որ կը պահանջէր առաւել ուշադրութիւն եւ գրաբարի նկատմամբ աւելի հիմնական հմտութիւն, քան թէ գործը հրատարակուած տեսնելու աճապարանք, ինչպէս խոստովանած են իրենք. «փութացաք ընծայել ի լոյս զոր ի ձեռին էր՝ ի վայելս եւ մերոց եւ օտարաց» (Ուխ. էջ բ.):

Կ'ուզենք այստեղ միանգամ ընդ միշտ ըսել թէ երախտապարտ ըլլալով հանդերձ առաջին եւ միակ հրատարակիչներուն իրենց նախաձեռնութեան համար, չենք կրնար ծածկել այն իրողութիւնը թէ 1871ի հրատարակութիւնը բեռնաւորուած է լեզուական աններելի սխալներով, յատուկ անուններու խայտաբղէտ տառադարձութիւններով եւ սխալներով, եւ մանաւանդ կէտադրութեան եւ նախադասութեանց ու պարբերութեանց չարայարման անտրամաբանական կառուցուածքով: Մէկ խօսքով տարրական սխալներն իսկ վրիպած են իրենց ուշադրութենէն, եւ չէ մտածուած գոնէ հարեւանցի բաղդատութիւն մը ընել բնագրին եւ Ուխտանէսի օգտագործած աղբիւրներուն միջեւ, եւ ըստ այնմ ճշդել առնուազն հայ եւ օտար յատուկ անունները եւ անոնց ինքնութիւնը:

Մենք պարտք համարեցինք Ուխտանէսի Պատմութեան բնագիրը լրիւ խմբագրել, եւ յաջողեցանք մեր գործին մէջ մասամբ: Կրցանք առ այժմ սրբագրել քերականական, յատուկ անուններու եւ կէտադրութեան մարզերուն մէջ առաջին հատուածը միայն՝ «Պատմութիւն Հայրապետաց եւ Թագաւորաց Հայոց»ը, եւ զայն մեքենագրեալ վիճակի մէջ ընդօրինակած ենք ապագային հրատարակելու մտօք: Իւրաքանչիւր էջի յատակը նչեցինք սխալները ըստ 1871ի հրատարակեալ բնագրին եւ ուղղումը կատարեցինք բուն բնագրի էջերուն մէջ: Նչեցինք էջերուն յատակը նոյնպէս յայտնի բոլոր սկզբնաղբիւրները զորս Ուխտանէս օգտագործած է, արձանագրելով անոնցմէ կատարուած մէջբերումներուն համապատասխանող Ուխտանէսի նախադասութիւններն կամ պարբերութիւնները: Ա. հատուածին համար միայն 250 նօթեր արձանագրած ենք որպէս սրբագրութիւն եւ որպէս աղբիւրներու ակնարկութիւն:

Ժամանակ եւ մանաւանդ մանրազննին աշխատանք պէտք է, օգտուելով մասամբ նաեւ M. Brossetի անկախաբար 1871ի հրատարակութենէն կատարած իր թարգմանութենէն, որպէսզի սրբագրենք նաեւ Ուխտանէսի երկին երկրորդ եւ աւելի կարեւոր հատուածը՝ «Պատմութիւն Բաժանման Վրաց ի Հայոց»ը, որ շատ աւելի բարդ է եւ քրիստոսաբանական կէտերով խճողուած: Առ այժմ սակայն գոհունակ ենք յայտնելու որ ի մօտոյ պատրաստ պիտի ըլլայ երկին Ա. եւ Բ. հատուածներու ամբողջական թարգմանութիւնը անգլերէն լեզուով, հանդերձ ներածականով եւ ծանօթագրութիւններով, եւ լոյս պիտի ընծայուի չուտով:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Թէ Ուխտանէս իրօք հեղինակն է այս երկին կը ստուգուի նախ իր իսկ

բերնէն երբ ինք իր անունը կու տայ՝ «Տրուպ աշակերտս եւ համարձակելի անուանեալս Ուխտանէս» որպէս Անանիա Նարեկացի մեծ վարդապետին աշակերտ, որուն յանձնարարութեան վրայ կը գրէ իր «Պատմութիւնը» (Ուխ· Ա· 10)։ Ուխտանէսի յաջորդող պատմագիրներ եւս կ'ակնարկեն իր անունին եւ գործին, բոլորն ալ ԺԳ· դարու հեղինակներ։ Կիրակոս Գանձակեցի իր ներածական տողերուն մէջ յիշատակելով իր նախորդները, Յովհաննէս Դրասխանակերտցիէ եւ Մովսէս Կաղանկատուացիէ ետք կը տեղաւորէ «Ուխտանէս Եպիսկոպոս Ուռհայի որ գրեաց զբաժանումն Վրաց ի Հայոց ի ձեռն Կիւրիոնի», եւ ապա կը յիշէ Ստեփաննոս Ասողիկն ու Արիստակէս Լաստիվերտցին (Կ· Գանձակեցի, Ա· 116)։ Ան կը մանրամասնէ Ուխտանէսի գրածին մասին, ըսելով, «Եւ յայնմհետէ բարձաւ ձեռնադրութիւնն Վրաց որ ի Հայոց, զի սկսան նոքա զՅունօք թեւակոխել։ Զայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս Եպիսկոպոս, զի զամենայն լիով գրեաց։» Ստեփաննոս Օրբէլեան եւս ծանօթ է Ուխտանէսի, զոր ժամանակագրականօրէն կը դասէ Ը· դարու հայ պատմիչ Ղեւոնդ Երէցէն անմիջապէս ետք։ Աւելին՝ Օրբէլեան կը ճանչնայ Ուխտանէսը որպէս «Եպիսկոպոս Սեբաստացւոց»։ Մխիթար Այրիվանեցի եւ Վարդան Արեւելցի պատմիչներն եւս կը յիշատակեն Ուխտանէս Եպիսկոպոսը որպէս հեղինակ եւ կը ճշդեն իր ժամանակը որպէս Ժ· դար եւ ոչ աւելի ուշ։ 1273 թուականի ժողովածու որ կը բովանդակէ Հարցմանց Գիրքը, վերագրուած Վանական Վարդապետին, թուղթ 108 ա–ի վրայ կը վկայէ Ուխտանէսի Սեբաստիոյ Եպիսկոպոս ըլլալը (Պօղարեան, Դ· 484)։

Ուխտանէսի ինքնութեան մասին ոչինչ գիտենք, բացի իր «Նախերգանք»ին մէջ կատարած իր ակնարկէն։ «Նախերգանք»ը, զոր 1871ի հրատարակիչները գլուխ Ա·ի ներքեւ զետեղած են, ընդարձակ գրութիւն մըն է յորդորական եւ քարոզչական բնոյթով, ծանրաբեռնուած աւետարանական մէջբերումներով, եւ գլխաւորաբար սիրոյ մասին ճառ մը նման Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզ վարդապետի ճառին։ «Նախերգանք» կոչումը մենք տուած ենք գրութեան նկատի ունենալով իր պատմական արժէքն ու անմիջական նպատակը։ Հոս է որ կը յայտնուի Անանիա Նարեկացիի յանձնարարութիւնը եւ Ուխտանէսի յանձնառութիւնը, երբ երկուքը իրար հանդիպեցան «յեզր գետոյն որ կոչի Ախուրեան», եւ Անանիա Նարեկացի, որ այն ատեն եկած էր «առ աստուածապատիւ եւ սուրբ Հայրապետն մեր Խաչիկ», Կաթողիկոսին ընծայելու համար իր գրած Հաւատարմատը, խօսած է Ուխտանէսի հետ «բերան ի բերան յաղագս պատմութեանս», ինչպէս յստակօրէն կը վկայէ Ուխտանէս (Ա· 11–12)։ Ոչ միայն պատմական անձինք են որ կը վկայեն Ուխտանէսի ժամանակին եւ գործին մասին, ինչպէս Անանիա Նարեկացի եւ Խաչիկ Ա· Արշարունի Կաթողիկոս (973–992), այլ նաեւ ճշդուած է Անանիայի եւ Ուխտանէսի հանդիպման թուականը, «յաւուրս ամարայնոյ, յամսեանն Տրէ, որ օր տասն եւ մին էր ամսոյն, յաւուր Կիւրակէի» Ուխ· Ա· 12։ Թէեւ տարեթիւը չէ յիշուած սակայն Brosset հաշուած է որ Տրէ ամսու 11–ը Կիրակիի հանդիպելու համար Յուլիս 6ը միայն կը յարմարէր 973 տարւոյն մէջ։ Ըստ այնմ կասկած չի մնար որ Ուխտանէս Ժ· դարու հայ պատմիչ է որուն գործն իսկ կը վկայէ անոր ժամանակի մասին։

Թէ որքան հաւաստի է Ուխտանէսի Սեբաստացի կոչումը այդ եւս դժուար չէ ապացուցանել։ Ինչպէս նկատեցինք բացի Կ· Գանձակեցիէ, իրեն ժամա-

նակակից աղբիւրներ զինք կը ճանչնան որպէս եպիսկոպոս Սեբաստացւոց: Ժէ. դարու ձեռագիրը, որմէ հրատարակուած է 1871ի բնագիրը, իր խորագրին մէջ պահած է «Սե» սկզբնատառերը Ուխտանէսի անունէն անմիջապէս ետք որոնք կրնային միայն «Սեբաստացւոց» վերծանուիլ, ինչպէս ընդուներ են հրատարակիչները: Գանձակեցի կը ճանչնայ Ուխտանէսը որպէս «Եպիսկոպոս Ուռհայի», եւ այնպէս կ'երեւի որ Brosset-ի գործածած գաղափարեալ բնագիրը եւս նոյն «Ուռհայեցի» կոչումը տուած է Ուխտանէսի: Մինչդեռ կասկած չկայ որ Ուխտանէս, թէ իսկ ծննդեամբ եղած ըլլայ Ուռհայեցի, որպէս թեմակալ եպիսկոպոս ծառայած է եւ ապրած Սեբաստիոյ մէջ, ուր գրած է իր Պատմութիւնը:

Ուխտանէս մասնաւոր ծանօթութիւն կը ցուցաբերէ Սեբաստիոյ նկատմամբ գոնէ երկու առիթներով: Երբ ան կը գրէ Քառասուն Մանկանց նահատակութեան մասին, կը մանրամասնէ անոնց հասած վայրը նկարագրելով, ամրոցներն ու լեռները յանուանէ յիշելով, որոնցմէ յայտնի կ'ըլլայ թէ հեղինակը հոն ապրեր է եւ ծանօթ է աչխարհագրութեան եւ տեղւոյն անուններուն (Ուխ. Ա. 86): Ապա կը շարունակէ ըսելով որ նահատակներուն վայրերուն վրայ վկայարաններ չհինուեցան «որ այժմ կոչի եկեղեցաձոր»: Նոյնպէս կը յիշէ Ալիս գետը որուն եզերքը կար ամրոց մը ուր փախստական քրիստոնեայք կը պատըսպարուէին, որ այն ատեն ամայի էր, «իսկ այժմ չէն, որ կոչի Քալ Վահանայ, որ տակաւին դեռ եւս կայ տեղիք կայարանաց սրբոցն եւ գիր իւրաքանչիւր անուանցն գրեալ ի տախտակս քարանցն ... որ այժմ եւս պատուին տեղիք բնակութեան նոցա»: (Անդ.): Այս բոլորը ականատեսի եւ գործի վրայ եղող եպիսկոպոսի վկայութիւններ են եւ յստակօրէն կ'արդարացնեն Ուխտանէսի Սեբաստիոյ եպիսկոպոս եղած ըլլալը իր Պատմութիւնը գրած ատեն: Նոյնիսկ Ուխտանէս որպէս թեմակալ ինքն իսկ տնօրինած է Սեբաստիոյ մէջ «տօնել ամ յամէ անխափան ի փառս Աստուծոյ» Քառասուն Մանկանց յիշատակը զոր «կարգեցաք մեք զօրն զայն տօն քառասնից» (Ուխ. Ա. 87):

ԵՐԿԸ

Ուխտանէսի երկին 1871ի հրատարակութիւնը մէկ ընդհանուր խորագիր մը չի տար գործին, այլ երկու խորագրեր՝ իւրաքանչիւր հատուածը բացայայտող. (ա) Պատմութիւն Հայրապետաց եւ Թագաւորաց Հայոց, (բ) Պատմութիւն Բաժանման Վրաց ի Հայոց: Մինչդեռ անկէ տարի մը առաջ M. Brosset գիրքը կոչած էր Oukhtanes d'Ourha Xe S. Histoire en Trois Parties: Մենք նպատակայարմար կը գտնենք զայն կոչել ընդհանրապէս Պատմութիւն Հայոց, անոր կցելով վերոյիշեալ երկու ենթախորագրերը: Արդարեւ գործը յընդհանուրն հայոց պատմութիւնն է երկու տարբեր նիւթերով:

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Ուխտանէս իր գործին սկիզբը ունի ընդարձակ Նախերգանք մը զոր Վաղարշապատի հրապարակիչներ կոչած են «Գլուխ Ա.»: Անոնք վերնագիրը զանց ըրած են, սակայն զարմանալիօրէն պահած են գիրքի ետին՝ բովանդակութեան ցանկին մէջ: M. Brosset սակայն հետեւելով իր օրինակին կ'արտագրէ

թարգմանաբար անոր վերնագիրը այսպէս "Réponse à la lettre d'Anania et promesse d'accomplir ses demandes": Հայերէն բնագրին վերնագիրը որ բովանդակութեան ցանկին մէջ միայն կ'երեւի, հետեւեալն է· «Պատասխանի թղթոյն Անանիայի, եւ խոստումն՝ կատարել զհայցուածս նորա·» (Ուխ· Ա· 113): Սոյն նախերգանքը, ինչպէս ակնարկեցինք վերեւ, պատմական բովանդակութեամբ ժլատ է եւ քարոզչական բնոյթով ալ ճոռոմ եւ երկարաձիգ, որուն համար ալ Brosset, առանց արդարացուցիչ պատճառ մը ունենալու, զանց ըրած է անոր թարգմանութիւնը: Նախերգանքին մէջ նախ յիշուած են Փիլիպպոս եւ Սիմէոն քահանաները, առաջինը՝ Անանիա Նարեկացիի կողմէ ղրկուած Ուխտանէսի, որպէսզի ներկայացնէ մեծ վարդապետին խնդրանքը անոր· իսկ երկրորդը՝ Ուխտանէսէ ղրկուած Անանիայի, որուն միջոցաւ Ուխտանէս գրաւոր կերպով կը բացատրէ Նարեկացիին իր գործին ծրագիրը: Պատմական կարեւոր դէմքերն են անշուշտ Ժ· դարու հայոց պատմութեան համար թէ՛ Անանիա Նարեկացի եւ թէ՛ Խաչիկ Ա· Արշարունի կաթողիկոս, որոնց յիշատակութիւնները առաւել հաւաստիք կ'ընծայեն Ուխտանէսի գործին:

Բ. «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՎՐԱՑ Ի ՀԱՅՈՑ»

Ուխտանէսի երկին կարեւորագոյն մասը Բ· հատուածն է — Վրաց եկեղեցական բաժանումը Հայոց Եկեղեցիէն — որուն մանրամասն պատմողն է ինք, որ նաեւ պահած է իր երկին մէջ ընդարձակ եւ լրիւ թղթակցութիւնները ընդմէջ Հայոց եւ Վրաց կաթողիկոսներու, ընդմէջ Սմբատ Բագրատունի Վրկանայ Մարզպանի եւ Վրաց Կիւրիոն կաթողիկոսի: Յատկանշական է նաեւ այն հիմնական կարեւորութիւնը զոր Ուխտանէս կ'ընծայէ Յուրտաւի հայ եպիսկոպոս Մովսէսին, որուն աւանդապաշտ եւ յախուռն կեցուածքը պատճառ կը դառնայ Վրաց Կիւրիոն կաթողիկոսի կեղծիքին երեւան գալուն, եւ հետզհետէ Հայ-Վրացի յարաբերութեանց վատթարացումին: Միայն Ուխտանէսն է որ այս մասին մանրամասնութեամբ գրած է, դէպքերէն մօտ 365 տարի ետք, եւ յաջորդող պատմաբաններ երախտապարտ եղած են իրեն իր գրած պատմութեան եւ հաւաքած թղթակցութեանց համար: Միակ աղբիւրը որ կրնայ բաղդատութեան դրուիլ Ուխտանէսի այս հատուածին հետ Գիրք Թղթոցն է որ որպէս Հայ եկեղեցւոյ դաւանական գրոց պաշտօնական հաւաքածոյ գոյութիւն ունեցած է Ուխտանէսի օրով, քանի որ ինք յաճախ կ'ակնարկէ անոր «ի գիրս թղթոցն» ըսելով· կամ «ոչ գտաք գրեալ ի գիրս թղթոցն»· «ոչ գտայ ի կարգի գրեալ ի գիրս թղթոցն»:

Մինչեւ Է· դարու սկիզբը Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիներու միջեւ համաձայնութիւնը կատարեալ էր, եւ անկէ հարիւր տարի առաջ, 506 թուին, Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսը իր աթոռակից եպիսկոպոսներով գացած էր մասնակցելու Բաբգէն Ա· Ոթմսեցի հայոց կաթողիկոսի գումարած Դուինի ժողովին, ուր Գաբրիէլ «նզովեաց զժողովն Քաղկեդոնի եւ զտումարն Լեւոնի ընդ երանելի հարսն մեր հանդերձ աթոռակցօք իւրովք»: (Ուխտանէս, Բ· 85–86): Այդ ճամբորդութիւնը կը ցուցնէր Վրաց կաթողիկոսութեան ենթակայութիւնը Հայոց կաթողիկոսութեան, դրութիւն մը որ «ի վերջոյ յառաջ պիտի բերէր ազգային արժէքներու իրաւասութեան հարցը», ինչպէս կը նշէ Լեո (Հայոց Պատմ· Բ· ա· 227):

Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի կաթողիկոսի օրով (574–604) կը սկսին բաժանման խմորումները Կիւրիոն Վրաց եպիսկոպոսի «կեղծաւորեալ» ընթացքին հետեւանքով զոր Ուխտանէս կը դնէ «ամս հինգ· զերկուս ամս» Մովսէս Եղիվարդեցիի ատեն (602–604), եւ «զերիս ամս զկնի մահուան նորա», որ է Վրթանէս Քերթող Վարդապետի տեղապահութեան լման չրջանը (604–607): (Ուխտանէս, Բ. 16,23): Կիւրիոնի Վրաց կաթողիկոս դառնալէն ետք եւ Աբրահամ Աղբաթանեցի Հայոց կաթողիկոսի (607–615) երկրորդ տարին տեղի կ'ունենայ Վրաց եկեղեցական վերջնական բաժանումը Հայոց Եկեղեցիէն Կիւրիոնի իսկ որոշմամբ: 608 Յունիսին, ըստ Օրմանեանի, յարաբերութիւնք կը խզուին երեք ամբողջ դարեր «սերտ եւ ներքին յարաբերութիւններ պահելէ ետք լուսաւորութեան օրէն ի վեր» զորս ամրապնդեցին, կը հաստատէ Աբրահամ կաթողիկոս, «նախ երանելին սուրբ Գրիգոր եւ ապա Մաշտոց»: (Ուխտ· Բ. 84): Ուխտանէս այս պատմական դէպքն է որ կը պատմագրէ իր բոլոր մանրամասնութիւններովն ու յարակից լրիւ թղթակցութիւններովը, կրկնաբանելով յաճախ, եւ ծանրօրէն դատապարտելով Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոսը, գործածելով խիստ լեզու, երբեմն ալ անպատշաճ ոճ եւ բառամթերք, ցոյց տալու համար թէ որքան աղիտաբեր պիտի ըլլար նման բաժանում մը «ուղղափառ» հաւատքէն որ Հայոցն էր: Ուխտանէս, անկասկած, ծանրօրէն կը դատապարտէ միշտ Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեւոնի Տոմարը եւ անոնց քրիստոսաբանական ուսուցումը, որուն յարեցան Կիւրիոն եւ Վրաց եկեղեցին է· դարու սկիզբէն ի վեր:

Ուխտանէսի այս Բ. հատուածը կը բաղկանայ 70 անհաւասար գլուխներէ որոնցմէ 26ը թղթակցութիւններ են գրուած ընդմէջ Մովսէս Եղիվարդեցիի (1), Տեղապահ Վրթանէս Քերթողի (8), Մովսէս Յուրտաւի եպիսկոպոսի (6), Վրաց Կիւրիոն Կաթողիկոսի (5), Աբրահամ Հայոց Կաթողիկոսի (4), եւ Սմբատ Բագրատունի Վրկանայ Մարզպանի (2): Մնացեալ 44 գլուխները Ուխտանէսի կողմէ գրուած պատմական կարեւոր գիտելիքներով լեցուն մեկնաբանութիւններ են որոնք անվերջ կ'անդրադառնան Կիւրիոնի ընթացքին եւ անոր անհաւատարիմ եւ յամառ կեցուածքին՝ հանդէպ ուղիղ դաւանութեան: Վերջին գլուխը Աբրահամ Կաթողիկոսի Կոնդակին յատկացուած է ուր մանրամասնօրէն կը կրկնուին առաջին երեք Տիեզերական ժողովներու ուսուցումները եւ կը պախարակուի քաղկեդոնականութիւնը, որուն յարեցան Կիւրիոն եւ Վրաստան: Պատմական դէմքերը վերոյիշեալ նամակագիրներն են որոնց մէջ ցայտուն կը դառնան Կիւրիոնն ու անոր նախանձախնդիր հակառակորդը՝ Յուրտաւի Մովսէս եպիսկոպոսը:

Կիւրիոն վրացի հոգեւորական մըն էր, լաւ պատրաստուած· ծնած էր Ջավախքի Սկուտրի գիւղը եւ աշակերտած Վրացերէն ու Հայերէն դպրութեանց· հետեւած էր Յունական ուսմանց, 15 տարի բնակելով Նիկոպոլիս: Անկէ եկած էր Դուին եւ Հայոց Հայրապետանոցին ծառայութեան մտած իբրեւ «վանաց երէց», եւ յետոյ իբրեւ «քորեպիսկոպոս» Այրարատեան թեմին, ուր կը մնայ «ամս հինգ»: Կիւրիոն Վրաստանի կաթողիկոս կը ձեռնադրուի Հայոց Մովսէս կաթողիկոսէն, վերջնոյս 25րդ տարին, այսինքն 598 թուականին: Մովսէս միամիտ կերպով չարժած է զինք ձեռնադրելով՝ «անգիտացեալ զծածուկ նորա սրտին»: (Ուխտ· Բ. 4): Նոյն տարին մեռած է Վրաց Սամուէլ կաթողիկոսը, իսկ 604ին ալ՝ Հայոց Մովսէս կաթողիկոսը, որուն յաջորդող երեք տարիներուն

Հայոց Տեղապահութիւնը կը վարէ Վրթանէս Վարդապետ Քերթող: Այդ ժամանակամիջոցին Կիւրիոն կը հետապնդէ իր բաժանարար նպատակը եւ զայն ի գլուխ կը հանէ նորընտիր Աբրահամ Աղբաթանեցի Կաթողիկոսի երկրորդ տարին:

Վրթանէս Քերթող հեղինակաւոր եկեղեցական մըն էր եւ «հարազատ եղբայրը օրուան Սմբատ Բագրատունի Վրկանայ Մարզպանին» (Լեո, 228): Ան Յունարէն լեզուին տեղեակ եւ մատենագրական կարողութեամբ օժտուած անձ մըն էր· իսկ իր թղթակցութիւնները կը վկայեն իր ուժեղ հակաքաղկեդոնական մը ըլլալը: Վրթանէս Բագրատունեաց իշխանական տոհմէն էր եւ որդին Քչիկ Իշխանի: Աւելին՝ անոր երկու եղբայրները կարեւոր դիրքի վրայ էին, մին նոյն ինքն Սմբատ Մարզպանը, որ Խոսրով Փարւէզի արքայական ծառայութեան մէջ էր, եւ միւսը Գիգ՝ Դաշտակարանի Տէրը (Ուխտ· Բ·58): Սմբատ մեծարուած էր իր քաջագործութիւններով իր ութ տարուան պաշտօնավարութեան ընթացքին, երբ կարողացաւ զսպել Պարսից թշնամիները եւ վարել «բազում պատերազմունս ի Հայց, ի Յոյնս, եւ ի Պարսիկս»: Վրկանի մէջ Սմբատ զբաղեցաւ նաեւ հայ գաղթականներով ուր մոռցուած գտաւ հայերէն լեզուն եւ քրիստոնէական հաւատքը, եւ «յանիշխանութեանն Հայոց ելից զթերութիւն թագաւորի եւ զպակասութիւն Հայրապետի»:

Սմբատ երբ Դուին այցի եկաւ չտապեց եկեղեցական ժողով գումարել տալ, Մովսէս Կաթողիկոսին յաջորդ մը ընտրելու համար: Ժողովը կը գումարուի 607ին որուն կը մասնակցին 50 եպիսկոպոսներ եւ 390 վարդապետ ու քահանայ, եւ մեզի անյայտ պատճառով այդ ժողովը չի կրնար կաթողիկոսի ընտրութիւն կատարել, այլ միայն կը մշակէ ու կը վաւերացնէ մի քանի կանոններ ուղղուած այն հոգեւորականներուն դէմ որոնք գիտութեամբ կամ անգիտութեամբ աղանդներու կը յարէին, մասնաւորաբար՝ քաղկեդոնականութեան: Ուխտանէս «Զեռնարկ Սմբատայ» կը կոչէ այս առաջին ժողովի որոշումը որ կը կնքուի Բասենի Մանասէ եպիսկոպոսի եւ իր աթոռակից եպիսկոպոսներու կողմէ, ինչպէս նաեւ «Սմբատ Վրկան Մարզպանի իւր եղբայրօք հանդերձ» որով կը հասկցուի «Զեռնարկին» սկիզբը յիշուած Սմբատը, Վարդապետ Հայոց Շարսաղարը (որ է Վրթանէս տեղապահ), եւ Գիգ՝ Դաշտակարանի Տէրը: Հոս կը յայտնուի երեքին հարազատ եղբայր ըլլալը:

Դուինի 607ի ժողովը կ'որոշէ թէ ինչ վերաբերմունք պիտի որդեգրէ Հայոց Եկեղեցին հանդէպ իր դաւանակից եւ ուխտակից եկեղեցիներուն՝ Վրաց, Աղուանից եւ Սիւնեաց անջատողական ձգտումներուն: Երեք հեղինակաւոր եղբայրներու, Քչկան որդիներու կառավարութիւնը երբ Կիւրիոն կաթողիկոսի հետ բանակցութիւններու սկսաւ, հիմնուեցաւ ժողովի այս որոշման վրայ:

Նոյն թուականին Սմբատ Մարզպանի նախաձեռնութեամբ գումարուեցաւ եկեղեցական երկրորդ ժողով մը դարձեալ Դուինի մէջ, եւ կաթողիկոս ընտրեց Ռշտունեաց Աբրահամ եպիսկոպոսը· «գալ ժողովել ի ժամադրեալ տեղին ի հոյակապ եւ յականաւոր եւ հռչակաւոր մեծ մայրաքաղաքն Հայոց Դուին կոչեցեալ»: (Ուխտ· Բ· 60): Ընտրութենէն ետք ներկայ եպիսկոպոսներ կը ձեռնադրեն Աբրահամը կաթողիկոս Հայոց «զկնի սրբոյ Զատկին յաւր Կիւրակէի, յելս ամսոյն Նաւասարդի»:

608 թուի գարնան Սմբատ Մարզպան Պարսից արքունիք կը կանչուի ուր

իրեն կը սպասէին կարեւոր յանձնառութիւններ թէ՛ Վրկանի մէջ եւ թէ՛ Պարսկաստանի մէջ: Իր մեկնումէն առաջ Սմբատ կարողացաւ կարեւոր ծառայութիւն մը եւս մատուցանել: Ան Խոսրով արքայից արքայէն արտօնութիւն ստանալով վերանորոգել տուաւ Դուինի Ս. Գրիգոր աթոռանիստ Մայր Եկեղեցին որ կործանած էր Վարդան Մամիկոնեանի 571ի ապստամբութեան ժամանակ:

Ուխտանէսի ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆը պատմական այս տուեալներու լոյսին տակ պէտք է կարդացուի: Նկատի առնելով անոր վաւերականութիւնը եւ մանաւանդ անոր տրամադրելի չքլլալը առ հասարակ պատմագիտութեան, մենք յանձն առինք անոր այժմ Բ. հատուածի թարգմանութիւնը կատարել եւ անգլերէն լեզուով զայն ծանօթացնել բոլորին, հանդերձ ծանօթագրութիւններով ու ներածականով:

ԴՈԿՏ. Հ. ՋԱՒԷՆ ԱՐԶՈՒՄԱՆԵԱՆ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ՋԱՊԷԼ ԹԱԳՈՒՀԻՆ

1212 - 1252

Տօթը դարերու մշուշուած հեռաւորութենէն դիտելով՝ Կիլիկիոյ Հայոց Ջապէլ Թագուհին այսօր մեզի կրնայ թուիլ երջանիկ լուսապսակով օրհնուած սրբուհի: Սակայն իրապէս ան ապրեցաւ խռովայոյզ կեանք մը: Հինգ տարեկանին ի հօրէ որբացաւ: Տասնեւմէկ տարեկանին՝ զայն իր խնամակալները ամուսնութեան տուին Ֆռանկ Ֆիլիփ Իշխանին, որ սակայն ապերախտ ելաւ եւ սպանուեցաւ: Ապա իշխանները յաջորդաբար «փոքրիկ թագուհին» հակառակ իր կամքին՝ մօրը հետ փախուստի ճամբէն բռնելով ետ բերին ամուսնացուցին խնամակալներէն մէկուն որդի **Հեթումի** հետ, որուն հերոսական կեանքը եղաւ Հայ-Հռոմ-Թիւրք-Արաբ-Թաթար-Խաչակիր պատերազմներու միջեւ յաղթական մեծութիւն մը: Բայց այդ բոլորին մէջ ալեկոծուեցաւ Ջապէլ Թագուհին, իր հոգեկան գոհացումը գտնելով միայն իր ուրբ զաւակներու հոգածութեան եւ ազգային բարեգործութեանց մէջ, ու վախճանեցաւ բաղդատաբար երիտասարդ 40 տարեկանին:

Իրական դրուագներով պատկերելու համար այդ բարեպաշտ սրբուհիի կեանքը եւ ծառայութիւնները՝ հետեւեալ վկայութիւնները ուղղակի մէջբերումներով կը բաղեցինք իրեն ժամանակակից Հայ եւ Ասորի պատմագիրներէն, գրաբար բնագրէն թարգմանաբար, որոնք աւելի լայնօրէն տրուած են մեր **«Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորութեան Երեք Դարերը»** գիրքին մէջ, մեքենագրեալ էջեր՝ 50–91:

> «Եւ Ոխէ թուին (647 + 551 = 1198) Յունուար ամսուն, Օրն Յայտնութեան Տեառն, ի Տարսոն քաղաքն, **Օծեցին Լեւոնը Թագաւոր Հայոց ...** Եւ եղաւ ուրախութիւն մեծ Ազգին Հայոց – որովհետեւ տեսան վերստին կանգնած եւ վերաւորոգուած իրենց նախնեաց տէրութիւնը՝ յանձին եւ դէմքին մէջ Լեւոնի՝ բարեբարոյ եւ աստուածասէր արքայի ... Քանզի **Լեւոն Արքան էր այր իմաստուն եւ հանճարեղ,** զուարթ տեսքով եւ առատ սիրտով առհասարակ՝ աղքատներուն եւ տկարներուն, վանքերուն եւ ուխտավայրերուն հանդէպ, եւ ամէն կողմ կը տարածէր իր բարեաց պարգեւները:» (Սմբատ Սպարապետ, «Տարեգիրք», էջ 208–10)
>
> «Եւ այսպէս վերստին նորոգուեցաւ Թագաւորութիւնը Արամեան զաւակին եւ թագն Հայկազնեանց եւ Սենեքերիմեանց դրուեցաւ ի գլուխն արժանաժառանգ զարմին՝ Լեւոնի, **այր բարի եւ ազատամիտ եւ արիական եւ հեզ ու մեծահաւատ»:** (Ժամանակագրութիւն Միխայէլ Ասորւոց Պատրիարքի, էջ 504)

Լեւոն թագաւորի մեծագոյն մտահոգութիւնը դարձաւ իր **գահին ապահով յաջորդականութիւնը**: Որովհետեւ իմ արու զաւակ չունէր: Իր երկու ամուսնութիւններէն ունեցաւ միայն մէկ-մէկ աղջիկ զաւակներ, **Ռիթա** եւ **Զապէլ**: Եւ փնտռեց ասոնց մէկուն թէ միւսին փեսայ գտնելով կտակել գահը, բայց բախտը միշտ փոփոխական եղաւ ... Եւ Լեւոն թագաւոր դարձաւ կասկածամիտ ու խստաբարոյ, ու տեղ տուաւ պայքարներու որոնց խառնուեցան կաթողիկոսն ու իշխաններէն ոմանք, Անտիոքի Ֆռանկ Փրինծը, Կիպրոսի Թագաւորը եւ Իկոնիոյ Սուլթանը: Թէեւ Լեւոն իր կորովի կամքը պարտադրեց բոլորին, բայց մինչ այդ՝ տարիքով յառաջացած եւ յոդացաւէ տառապած՝ կ'աճապարէր արդիւնքի հասնիլ: Կարդանք վկայութիւնները ժամանակագիրներու, միշտ թարգմանութեամբ· —

«Ու երբ Լեւոն՝ Աֆխայի թագազարմ Իշխան **Գոնդ Հեոիի** միջնորդութեամբ հաշտուեցաւ Անտիոքի Փրինծ **Պոհեմոնդի** հետ, ասոր աւագ որդւոյն **Ռեմոնդին** տուաւ իր Ռուբէն եղբօր դուստր **Ալիծը** ... Ու Լեւոն պայմանադրաւ, որ եթէ Ռեմոնդի եւ Ալիծի ծնէր արու որդի մը՝ ան պիտի ըլլար **Լեւոնի ժառանգորդը** ...

«Եւ Ռեմոնդ կը մնար Լեւոնի մօտ, ազատօրէն կը մտնէր կ'ելլէր ... Եւ ատեն մըետ ան մեռաւ ... Եւ կինը Ալիծ յղի մնաց անկէ, եւ ծնաւ որդի արու՝ վայելուչ եւ գեղեցիկ տեսքով: Եւ Լեւոն զայն տուաւ սնուցուելու զգուշութեամբ, ու մկրտել տուաւ, անունը կոչեց Ռուբէն ...

«Իսկ ՈՂԵ թուին (1206) մեռաւ Անտիոքի Փրինծ Պոհեմունդ, ու եկաւ տեղը նստաւ իր որդին՝ Տրիպոլիսի Կոմս **Բոդուին** ... Ու Լեւոն Թագաւոր մարդ ղրկեց ու ցոյց տուաւ պայմանագիրը զոր Փրինծը ըրած էր ժառանգութեան մասին: Բայց Բոդուին յանձն չառաւ ընդունիլ պայմանագիրը, ոչ ալ կամեցաւ իրաւարարութեան գալ ... Այնուհետեւ մեծ խռովութիւն եղաւ, եւ Լեւոն բռնեց բանտարկեց Ֆռանկ իշխանները:

«Իսկ Լեւոն Թագաւոր, իր մօրը՝ Ռիքայի թելադրութեամբ, յայտնեց իր բոլոր հպատակներուն՝ թէ **իր թագաւորութեան ժառանգորդն է Ռուբէնը,** որդին՝ իր եղբօր դուստր Ալիծի ... Եւ նոյն տարին (1209) թագաւորը պատերազմ հանեց Անտիոքի Բոդուինին դէմ, եւ կ'ուզէր իրաւունքով առնել պատանի Ռուբէնի հայրենի ժառանգութիւնը: Բայց չկարողացաւ Կոմսը հաւանութեան բերել ...

«Այդ ժամանակամիջոցին, Լեւոն Թագաւոր Կիպրոս Կղզին գնաց եւ իրեն կին առաւ Կիպրոսի թագաւորին Հոյրը **Սիպիլը,** որ իմաստուն էր եւ համեստ, նաեւ իր թագուհիին փոքր Հոյրը, ո՛չ համահայր, առաւ պատանի Ռուբէնի բերաւ, եւ հարսանիք ըրին ուրախութեամբ» (Սմբ· Սպրպ· 205–17):

«Այն ատեն (1212) **Լեւոն Թագաւորին ծնաւ դուստր Սիպիլէն,** եւ զայն անուանեց ԶԱՊԷԼ ... Եւ այնուհետեւ **սկսաւ իր դուստրը ընել ժառանգորդ իր թագաւորութեան,** ինչ որ իշխանները նոյնպէս խորհուրդ կու տային իրեն, թէ երբ էեզի ծնի զաւակ մը Հու երանիէդ՝ զա՛յն ժառանգ ըրէ եւ լուծէ մեր երդումը զոր ըրած ենք Ռուբէնի, եւ կապէ՛ Հու դուստրիդ· զի **բաւական է ինչ որ ըրիր Ռուբէնի** եւ հաստատեցիր զայն իր հայրենեաց Աթոռին ... Ու թագաւորը հաւանեցաւ իշխաննե-

րու խօսքին ...

«Եւ ՈԿԵ թուին (1216) Փետր· ժդ (14) Տեառնընդառաջին, Լեւոն Թագաւոր գրաւեց Անտիոքը՝ արուեստով եւ իմաստութեամբ ... Առաւօտեան, բնակիչները տեսան՝ քաղաքը զօրքով լեցուած, պարիսպին դուռները բացուած, աշտարակները գրաւուած, եւ ապշած յիմարացան ... Եւ ոչինչ վնաս եղաւ ոեւէ մէկուն· այլ՝ Պատրիարքն ու մեծամեծքն առին Լեւոն Թագաւորը եւ Ռուբէնը եւ գնացին Տաճարը Սուրբ Պետրոսի, **ու Պատրիարքը ձեռնադրեց Ռուբէնը ՓՐԻՆԾ ԱՆՏԻՈՔԻ,** եւ ամէնքը երդմնեցան անոր՝ որպէս իրենց հայրենի տիրոջ ... Եւ Լեւոն Թագաւոր կ'ուրախանար Ռուբէնի մասին, քանզի էր գեղեցկատեսիլ, հասակով երկայն, հերով խարտեաշ՝ որպէս թէ ոսկւոյ, գովելի ձիավարժ, իշխանական պատկառեալ ...

«Ու երբ Քրիստոնէից ասպետները (Խաչակիրները) Աֆհայէն ելլելով գացին Եգիպտոսը գրաւելու բայց չկարողացան, **Հունգարաց թագաւոր Անդրէ** դարձաւ դէպի իր երկիրը, եւ ճամբուն վրայ՝ եկաւ Կիլիկիա: Ու Լեւոն Թագաւոր մեծ պատիւներով ընդունեց զայն Տարսոնի մէջ, եւ սիրոյ կապ խոստացան խնամութեամբ, որպէսզի **իր որդին փեսայ տայ Լեւոնի դուստր Զապէլին եւ ըլլալու ժառանգ անոր Աթոռին.** եւ հաստատեցին գիրով եւ երդումով ...

«Մինչ եղաւ ՈԿԸ (1219) թուականը, պատահեցաւ **ախտ հիւանդութեան Լեւոն Թագաւորին.** վասնզի հասաւ իր ծերութեան եւ տկար էր ցաւին պատճառով որ ունէր իր ձեռքերուն եւ ոտքերուն, որ «թագաւորացաւ» կը կոչուէր ... Եւ իրեն եկան իշխանները՝ Տէր Յովհաննէս Կաթողիկոսին հետ: Ու գիտցաւ ինքզինք՝ թէ փոխելոց է աշխարհէս, ու հրամայեց զինքն հանել ՍԻՍԷՆ ու տանիլ ԱԿՆԵՐ Վանքը զոր ինքն էր շինած: Ու ճանապարհին, ամէնքը կը կոչէր ու կը խրատէր անձկտելի մնալ իրարու սիրով եւ **անարատ հաւատ պահել իր դուստր Զապէլին զոր կը թողուր ժառանգ իր տէրութեան:** Եւ անոր վրայ խնամակալներ կը թողուր՝ **Իշխան Սըր-Ատնանը,** տէր բազում բերդերու եւ գաւառներու, նաեւ **Պայլ Կոստանդինը,** եւ **Տէր Յովհաննէս Հայրապետը:»** (Սմբատ Սպարապետ, «Տարեգիրք», էջեր՝ 217–223)

«Եւ Մրվան գիւղը հասնելով՝ տկարացաւ, եւ այնտեղ Գրիգոր Սկեւրացի վարդապետ անոր մատոյց Ս· Հաղորդութիւն: ... Ու պատուիրեց որ մարմինը հանգչեցնէին Ակներ Վանքը ... Օրն էր Մայիս ա (1) եւ հակառակութիւն եղաւ՝ թէ ո՛ւր հանգչեցնէին մարմինը ... Ու երբ ան փոխեցաւ ի Քրիստոս, սահմանեցին այսպէս — թէ **հանեն սիրտն ու թոքերը եւ տանին Ակներ, եւ մարմինը տանին Սիս** ու տապանակով հանգչեցնեն իր շինած Ս· Աստուածածին Եկեղեցիին մէջ ... Եւ հանգչեցաւ մահուամբ խաղաղական, իր թագաւորութիւնը պահած քսանեւչորս տարիներ՝* յաղթութեամբ եւ բարի անուամբ, քաջն եւ ամենայաղթ Լեւոն Արքայ:» (Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմ· Հայոց», էջ 177)

Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորութեան ԺԳ–ԺԴ դարերը, Լեւոն Մեծագործ Թագաւորով փակուող Ռուբինեանց Դինաստիէն ետք, միջազգային մեծ ալեկոծումներու միջեւ վերապրումի պայքարներու շրջան մը եղան: Թէեւ ներքին

ճակատի վրայ՝ **Զապէլ Թագուհին** միութեան եւ համերաշխութեան օղակը եղաւ կիլիկեան երկու մեծ մրցորդ տոհմերու միջեւ՝ Ռուբինեանց եւ Հեթումեանց, բայց շրջակայ ազգերու հետ չպակսեցաւ խռովութիւնները, այլ աւելցան իսկ: Ու **Զապէլի Գոնսորտ-ամուսին Հեթում Ա. Մեծի** ֆաջակորով եւ իմաստուն տիրակալութեամբ է որ ասոր 45 տարիներու գահակալութիւնը պսակուեցաւ մեծ յաղթանակներով:

Լեւոն Բ. Մեծագործ, իր մահէն առաջ կանխատեսութեամբ՝ թերատի գահաժառանգ Զապէլ դուստրին համար **խնամակալական երրորդութիւն** մը հաստատած էր: Եւ ասոնք, թագաւորի վախճանման յաջորդող չորս-հինգ տարիներու ընթացքին՝ Իշխանուհիի ամուսնութեան երեք-չորս տարբեր բախտերու փորձը տեսան, մինչեւ որ իրենցմէ մէկուն որդւոյն հետ ակամայ ամուսնութիւնը յաջողեցաւ, որ պիտի ըլլար **Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորական Երկրորդ Տոհմին՝ Հեթումեանց հաստատումը:** Սակայն Զապէլ մինչեւ Հեթումի հետ ամուսնութիւնը այլ փորձանքներէ պիտի անցնէր:

«Լեւոն իր թագաւորութեան ժառանգ թողուց իր դուստրը Զապէլը, զայն յանձնելով Մեծ Իշխան Սըր-Ատենաին, Տէր Պաղրաս Բերդի, սոսկալի երդումով՝ թէ **զայն տայ Հունգարաց Թագաւորի որդւոյն,** զայս մկրտել տալով հայոց դաւանութեամբ, որովհետեւ տակաւին երախայ էր ... Սակայն ասոր նենգեց Սըր-Ատենան, ըստ բնական ատելութեան Յունաց՝ ընդ Ազգին Հայոց – ֆանզի իմ՛ Հոռոմ էր ազգաւ: Եւ իր միտքին մէջ կը խորհէր **իշխանութիւնը ի՛նք առնել** (Միխ. Ասուց. Պատր., 505):

«Որովհետեւ **Հունգարաց Թագաւորի որդին չեկաւ**՝ երբ լսեց Լեւոն Թագաւորի մահը:» (Սմբ. Սպրպ. 225): «Սակայն Աստուծոյ նախախնամութիւնը փութապէս հասաւ, եւ Սըր-Ատենան առաւ իր արժանի պատուհասը. սպանուեցաւ Հաշիշեաններու ձեռքով (Արաբ «Ասասսինեներ»), պայլութիւնը սակաւ ժամանակ ինչ պահելէ ետք: (Միխ. Ասուց. Պատր., 505):

«Այն ժամանակ (1220) վախճանեցաւ նաեւ Տէր Յովհաննէս Կաթողիկոս: Եւ Զապէլ Իշխանուհիի երեք խնամակալներէն մնաց միայն **Կոստանդին Պայլը ...** Իսկ Հայոց իշխաններու միջեւ բազում անմիաբանութիւն եղաւ՝ թագաւոր դնելու մասին ... Ապա մէկ կամքի եկած՝ ընտրեցին Անտիոքի Փրինձի որդին թագաւորեցնել: Ու նոր Կաթողիկոս Բարձրբերդցի Կոստանդին եւ իշխաններ բերին Տրիպոլիսի Կոմս եւ Անտիոքի Փրինձ **Բոդուինի աւագ որդին Ֆիլիպը** (Զարմիկը Ռուբէն-Ռեմոնդի – Բ.Ե.) ԵՒ ՓԵՍԱՅԱՑՈՒՑԻՆ ԶԱՅՆ **Լեւոն Արքայի դուստր Զապէլին,** ու թագաւորեցուցին: Իսկ ան երբ թագաւորեցաւ՝ սկսաւ եղջիւր ածել Հայոց իշխաններուն, եւ կ'արհամարհէր զանոնք: Եւ իր հօրը խորհուրդով՝ սկսաւ փոքր-առ փոքր **Անտիոք տանիլ Լեւոն թագաւորի եւ նախնեաց ինչքերը** — Լեւոնի Թագը եւ արքունական Զինանշանը զոր կը կանգնէին երեւելի օրերուն, եւ ուրիշ գանձեր՝ ոսկի եւ արծաթ ... Իսկ Հայոց իշխաններ չհանդուրժեցին այսպիսի գործերու, եւ տեսան թէ ան հաւատարիմ չէ իր արքայութեան մէջ ...

«Եւ Ֆիլիպ Թագաւոր իր հօրը **թէտպիրովը** (կարգադրութեամբը) կամեցաւ **ձերբակալել Հայոց երկու մեծամեծ իշխանները,** Կոստանդին

Պայլը որ Խնամակալն էր, եւ միւս Պարոն Կոստանդինը՝ տէր Լամբրոնի: Բայց դաւը իմանալով՝ **Կոստանդին Պայլ Ֆիլիպը ձերբակալեց Թիլ-Համտունի մէջ, եւ իշխանները զայն տարին Բարձրբերդի արգելարանը,** պահանջելով մինչեւ որ ետ բերէ Թագը եւ Գանձերը զորս Անտիոք տարաւ: Եւ մեծ խռովութիւն եղաւ իրենց եւ անտիոքացւոց միջեւ: Եւ անոր հայրը լուր ղրկեց **Ալատտին Սուլթանին** Իկոնիոյ, եւ սա եկաւ բազում վնաս ըրաւ լեռնակողմը: Եւ հայր-փրիճնճն ալ արշաւեց մինչեւ Թիլ-Համտուն, բայց ոչինչ կարողացաւ ընել եւ դարձաւ ամօթով Անտիոք: Եւ ան ետ չտուաւ որեւէ մէկը գանձերէն, ոչ ալ կրցաւ օգնել իր որդւոյն ազատումին ... մինչեւ որ **Ֆիլիպ մեռաւ բանտին մէջ»:** (Սմբատ Սպարպ., 223-5· Կիրկ· Գանձ· 177-8· Միխլ· Ասրի·, 517-8)

«Եւ թերեւս Վերին Նախախնամութեան կամքը կը տնօրինէր, որ ոմանց չարութիւնը դարձնէր դէպի բարիք: **Քանզի այն փոքրիկ մականը զոր Աստուած տուաւ Հայկազանց՝ զայն չկամեցաւ տալ օտար ազգի ձեռքը:** Այս պատճառով, բազում ժխորմունքէ եւ ամբոխներէ եւ վիճաբանութիւններէ ետք, Մեծ Իշխան Կոստանդին հաւանեցաւ Կաթողիկոսը եւ ոմանք մեծամեծաց, **թագաւորեցնելու իր որդին ՀԵԹՈՒՄը,** տարիքով երիտասարդ, մարմնով առոյգ, տեսքով գեղեցիկ ... Իսկ **Թագուհին Զապէլ չէր հաւանէր** կին ըլլալու պատանիին, ու փախաւ ապաստանեցաւ Սելեւկիա (Մերսինէն վեր՝ ծովեզերեայ Զիլիֆկէ նաւահանգիստը - Բ·Ե·), Ֆռանկներու մօտ՝ որովհետեւ մայրը Սիպիլ Ֆռանկ էր ազգաւ՝ Կիպրոս Կոզիէն: Եւ Կոստանդին զօրքով գնաց պաշարեց քաղաքը, մինչեւ որ անոնք ակամայ յանձնեցին թագուհին անոր ձեռքը: Եւ **բերաւ ամուսնացուց զայն իր որդւոյն,** հեզ եւ հանդարտ՝ իր մանկութեան տարիքին ... Եւ յոյժ բարեպաշտ էր կինն այն Թագուհի Զապէլ, անթերի գոհութեամբ, ողջախոհ, սիրող ամենայն երկիւղածութեամբ Աստուծոյ, աղօտասէր, պահով եւ աղօթքով, իր տղայ հասակին՝ հասուն հանճարով ...

«Իսկ Մեծ **Իշխան Կոստանդին** երբ իշխանութիւնը առաւ իր որդւոյն՝ Հեթումին, արքայութեան բոլոր գործերը յանձն առած՝ իմաստաբար կը կարգաւորէր ... Եւ սէր ու միաբանութիւն ըրաւ Իկոնիոյ Ռումի Սուլթանին հետ· նոյնպէս ըրաւ ան շրջակայ ազգերուն, եւ ամէն կողմէ խաղաղեցուց աշխարհը: ... Եւ իր անդրանիկ որդին՝ ՍՄԲԱՏը **Զօրավար կարգեց ...** Եւ բոլոր վանքերուն պետերը կը հոգար, որպէսզի անոնք իրենց պաշտօնով միայն զբաղին ... Եւ երկիրը լեցուեցաւ բազմութեամբ մարդոց ... որոնք ամէն կողմերէ ժողովուեցան, փախած՝ աւերումէն Թաթարներու, որոնք հիւսիսային արեւելքէն եկան ու տապալեցին ամենայն աշխարհ»: (Կիրկ· Գանձ· 178-9, Միխլ· Ասրւց· Պտր·, 506-7):

Հեթում Ա· Թագաւոր Կիլիկիոյ գահուն վրայ ամենէն երկար նստած թագաւորը եղաւ· Զապէլ Թագուհիին հետ՝ 28 տարիներ, եւ անոր մահէն ետք՝ 17 տարիներ եւս, ընդամէնը 45 տարի, իսկ գահաժառանգութիւնը Լեւոն Մեծափառի վախճանման թուականէն հաշուելով՝ կիսադա՛ր մը ամբողջ: Ու բազում տագնապալի ու բախտավճիռ դէպքեր պատահեցան այդ կիսադարուն, 1219-1269:

Նախ միջազգային յարաբերութեանց մէջ, Հեթումի մեծագոյն հաղթականութիւնը եղաւ նորարշաւ **Թաթարներու հետ խաղաղ դաշնագրութիւն** հաստատել: Իր եղբայրը Սմբատ Սպարապետը բանագնաց ղրկեց Արեւելեան Հայաստան, Կովկասեան շրջանի կառավարիչ Թաթար Խանի մօտ: Ապա, ասոր խորհուրդով, **Հեթում Թագաւոր ինք անձամբ գնաց** «Կասպից Ծովու արեւելեան կողմը» մինչեւ Թաթարիստան, ու ներկայացաւ **Մեծ Մանգու Խանին,** անոր կողմէ 50 օր հիւրասիրուեցաւ, եւ **հետը դաշինք կնքելով վերադարձաւ Կիլիկիա** ... ճիշդ Զապէլ Թագուհիի վախճանման տարին, 1252, անոր խոր վիշտը սիրտին մէջ:

Մինչ Կիլիկիոյ Գահին նստած 28 տարիներուն, **Զապէլ Թագուհիի ամբողջական նուիրումի** առարկան եղան, նախ՝ իր ընտանիքն ու **զաւակներու խնամքը:** Ան ունեցաւ իրարետեւ՝ 3 մանչ եւ 5 աղջիկ: Ժամանակագիր Կիրակոս Գանձակեցին կը յիշէ թէ ամուսնութեան երկրորդ տարին Զապէլ ունեցաւ իր անդրանիկ զաւակը — «Եւ Հեթումի թագաւորութեան սկիզբը եղաւ ՈՀԳ (1224) թուականը: Եւ ՈՀԵ (1226) տարին, Զապէլ Թագուհին ծնաւ իր անդրանիկ որդին ԼԵՒՈՆը:» (Կիր· Գանձկ·, 180):** Զապէլ Թագուհիին նուիրումի միւս առանցքը եղաւ **ժողովուրդի առողջապահութիւնը:** Կարծէք իրմով կը վերականգներ Դ· դարու Ներսէս Մեծ Հայրապետի հաստատած աղքատաց ու հիւանդաց խնամատար հաստատութիւնը:

Արքաեղբայր Սմբատ Սպարապետ իր միւս թանկագին գիրքին մէջ, **«Դատաստանագիրք»,** միահաւաքած պետական օրէնքներու կարգին, կը սահմանէ շատ հետաքրքրական օրէնք մը՝ ժողովուրդին **ձրի եւ պետական տուրքէ անկախ առողջապահական հաստատութեանց** մասին, որ մինչեւ իսկ արդի պետութեանց առողջապահական խնամատարութեանց մէջ լման չէ ընդհանրացած: Ան կ'ըսէ·

> «Հիւանդանոց ուր կենայ՝ նա չէ պատեհ ամենեւիմբ անտից հարկ առնուլ, ո՛չ ի հիւանդէ եւ ո՛չ յիւր սպասաւորէ, թէ ոչ՝ թող համարի թէ զՔրիստոս կու կողոպտէ ...» (Սմբ· Սպրպ·, «Դատաստանագիրք», Հտծ· ԽԴ, էջ 51)

Սմբատեան դատաստանագիրքի այդ յօդուածը ենթադրել կու տայ թէ Կիլիկեան Թագաւորութեան մէջ կային հիւանդանոցներ: Քարէ արձանագրութեանց վկայութեամբ՝ յայտնի է գոնէ այդ հաստատութիւններէ մէկ հատին՝ ՍԻՍԻ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑի գոյութիւնը: ԺԹ· դարու առաջին քառորդին, Սիսի Մայրավանքի բարեկարգիչ կաթողիկոս Կիրակոս Ա· Աջապահեանի կատարած վերանորոգութեանց ատեն, Կաթողիկոսարանի արեւելեան պարիսպին մօտ՝ աւերակներու տակէն երեւան եկած է քարակոթող մը որուն արձանագրութիւնը կը յիշատակագրէ, բեկորուած·

> «... Յարմարումն շինուածոյ հիւանդանոցիս
> Քրիստոսասէր Թագուհւոյ ԶԱՊԷԼԻ ...
> Ի Թուին Հայոց ՈՂ (1241) ...»

Ուրեմն հինէն ի վեր, թերեւս Լեւոն Մեծագործի օրէն, գոյութիւն ունեցած էր Հիւանդանոց մը, զոր Զապէլ Թագուհին վերանորոգած ու պատշաճեցուցած է, եւ թերեւս ընդարձակած զայն, եւ յիշատակարան-քարի վրայ արձանագրել տուած՝ շինուածքին «յարմարումն»:

Զապէլ Թագուհին ո՛չ միայն արդիականացուց Սիսի Հիւանդանոցը եւ եղաւ

աՆոր խնամակալը եւ արբունի միջոցներով աՆոր պահպանիչը, այլ նաեւ այնքան նուիրուած էր իր հովանաւորած հիւանդանոցի բարեկարգութեան, որ աՆոր կարիքը հոգալէ առաւել՝ ինք անձամբ կ'այցելէր հիւանդներուն եւ իր ձեռքովը կը խնամէր անոնց վէրքերը, կը սփոփէր զանոնք:

ԺԳ դարու Հայոց **Ֆլորէնս Նայթինկէյլն** էր Օրհնայիշատակ Զապէլ Թագուհին:

Հայոց ժամանակագիրները մեծ պաշտումով կը խօսին Լեւոն Մեծի «ինքոյշ դուստր» եւ Հեթում Մեծի «Հեզ եւ հանդարտ» թագուհի Զապէլի մասին, իբրեւ «ամենագթառատ թագուհի Հայոց»: Կիրակոս Գանձակեցի, վերեւ մէջբերուած գովքէն 72 էջ անդին՝ դարձեալ կը գովաբանէ.

> «Մեծազօր եւ Քրիստոսասէր Արքայն Հայոց Հեթում, որ ի կողմանս Կիլիկեցւոց նստէր ի քաղաքն Սիս ... Եւ բարեպաշտ թագուհին նորա, Զապէլ անուն, որ թարգմանի Եղիսաբէթ, բարեգործ եւ ողորմած եւ աղքատասէր, դուստր Մեծի Թագաւորին Լեւոնի՝ առաջին պսակաւորին»: (Կրիկ. Գանձակ., «Պտմթ. Հայց.», 351)

Իսկ Սմբատ Սպարապետ, թագուհիին տագրը, կ'արձանագրէ անոր վախճանումը, յիշելով անոր զաւակները իրենց անուններով.

> «Հայոց ՉԱ թուին (701+551=1252), Հեթում Արքայի Թագուհի ՉԱՊԷԼ, դուստր Լեւոն Թագաւորի, փոխեցաւ առ Քրիստոս, Յունուար ամսուն իբ (22)ին, Բշ. Օր: Եւ սա էր **զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ:** Ծնաւ սա երեք որդիներ՝ Լեւոն, Թորոս եւ Ռուբէն. այլ եւ դուստրեր՝ Իզապէլ, Մարիամ, Ռիքա, Սիպիլ, Ֆիմի»:
>
> — Յաւիտենական յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

12 փետր. 1987 **ԲԻԶԱՆԴ ԵՂԻԱՅԵԱՆ**

---

* 24՝ միայն Օձեալ թագաւորութիւնը հաշուելով. իսկ 37՝ իշխանութեան ընդհանուր տարիները հաշուելով – Բ.Ե.

** Նկատել՝ որ Զապէլ Թագուհիի ծննդեան եւ ամուսնութեան թուականները, նաեւ իր անդրանիկ որդւոյն ծննդեան թուականը ես տարբեր գտած եմ ժամանակագիրներու վկայութեանց մէջ՝ ինչ Օրմանեանի նշածը որ է Զապէլի ծնունդը, 1215, Ֆիլիփի հետ ամուսնութիւնը՝ 1222, Հեթումի հետ ամուսնութիւնը՝ 1226 եւ Լեւոն որդւոյն ծնունդը՝ 1232 — Բ.Ե.

ՆՈՐԸ ԳՐԻԳՈՐ ՉՕՀՐԱՊԻ ՄԱՍԻՆ

Ա*րեւմտահայ գրականութեան կարկառուն դէմքերէն՝ Գրիգոր Չօհրապի նուիրուած մեր ներկայ յօդուածը, պատրաստած էինք չուրջ երկու տարի առաջ, իր մահուան 70-ամեակին առթիւ, եւ զայն յղած՝ Նիւ Եորքի «Վէմ» հանդէսի խմբագրութեան: Սակայն 21 Յուլիս 1986-ին պատահած, անոր խմբագրին՝ ողբացեալ Տիկին Սօնա Տէր-Մարգարեան-Թնկըրեանի մահուընէ յետոյ, հրատարակութիւնը դադրած ըլլալով, փափաքեցանք զայն լոյս ընծայել «Արմաշ» պարբերագրքին մէջ, որպէս զի անտիպ չի մնայ, նկատի առնելով անոր պարունակած նորութիւնները:*

* * *

Նախ նշենք, թէ մեծանուն նորավիպագիրը 26 Յունիս 1861-ին Պէշիկթաշ ծնած ըլլալով հանդերձ, տեղւոյն Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մկրտութեան տոմարին մէջ, իր մկրտութիւնը չէ արձանագրուած: 1960-ական թուականներուն, երբ կ'աշխատակցէինք հոգելոյս Հ. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի (1897-1972) Տատեան Գերդաստանին նուիրուած մենագրութեան, յիշեալ եկեղեցւոյ մկրտութեան եւ ննջեցելոց տոմարները աչքէ անցուցած ատեն, դժբախտաբար չի հանդիպեցանք իր անուան: Հետեւաբար՝ պէտք է որ տարբեր եկեղեցի մը մկրտուած ըլլայ:

* * *

Լուսահոգի հայրս՝ Մահտեսի Միքայէլ Բամպուքճեան (1873-1970), որ կեսարիոյ համբաւաւոր Տէր Մարտիրոս Ա. Քհնյ. Նիկողայոսեանի (1816-1894) հիմնած վարժարանին յաջողագոյն աշակերտներէն մին եղած է՝ եւ բազում տարիներ իբր խնամակալ, անձնուիրաբար ծառայած է Սկիւտարի երբեմնի Որբանոցին, յայտնած էր, թէ մօտաւորապէս 1910-ին, մուտքի արտօնագիր մը ձեռք ձգելով, կարելիութիւնը ունեցած էր Օսմանեան երեսփոխանական ժողովին մէկ նիստին ներկայ գտնուելու: Ցետոյ ըսած էր, թէ նախ Յոյն երեսփոխան մը աղճատ թուրքերէնով մը քննադատած էր Կառավարութիւնը: Իրմէ ետք Գրիգոր Չօհրապ խօսք առնելով, իրեն յատուկ պերճախօսութեամբը տիրաբար պաշտպանած էր Կառավարութիւնը, հիացմունքի մատնելով բոլոր ունկնդիրները: Այնպէս որ հոն ներկայ գտնուող եւ գինքը չի ճանչցող երեսփոխանները եւ ունկնդիրները, իրարու անոր ո՞վ ըլլալը հարցուցած էին:

* * *

Գ. Չօհրապ երկրորդ անգամ ըլլալով Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ ընտրուած է 1914 տարւոյ Փետրուար ամսուն, Պետրոս Հալլաճեանի հետ («Տաճար», 21 Փետր. 1914, թիւ 3, էջ՝ 72):

* * *

Այժմ երեւանաբնակ Պր. Խաչիկ Ամիրեանի կողմէ, քաղաքիս մէջ 1947–1952 թուականներուն հրատարակուած «Ճառագայթ» չաբաթաթերթին, միջոց մը հրատարակութեանց պատասխանատու տնօրէնը եղող Պր. Նուպար Ազարեան, մի քանի տարի առաջ մեզ տեղեկացուցած էր, թէ Պատրիարքարանի երբեմնի գործակատար հանգուցեալ Գամէր Շիրին, Գր. Զօհրապի մասին իրեն կատարած էր չատ կարեւոր յայտնութիւն մը, որ հետեւեալն է:

Տեղահանութիւնը դեռ չսկսած, Թալէաթ Փաշա, մտերիմը եղող վերոյիշեալ Գամէր Շիրինի միջոցաւ, թէ՛ Գր. Զօհրապի եւ թէ՛ Օսմանեան հայ երեսփոխաններէն Վարդգէս Սէրէնկիւլեանի տուները լուր կը ղրկէ, որպէս զի Իզմիրի ճամբով Թուրքիայէն հեռանան, աւելցնելով՝ թէ տեղւոյն պաշտօնատարներուն անհրաժեշտ հրահանգը հաղորդուած է: Սակայն դժբախտաբար երկուքն ալ այս թելադրութեան չեն անսար, վստահելով իրենց երեսփոխանական անձեռնմխելիութեան վրայ: Հետեւաբար՝ Թալէաթ փաշա, բոլորովին անտարբեր չէ գտնուած իր վերոյիշեալ երկու մտերիմ բարեկամներուն հանդէպ: Այնպէս որ այս կապակցութեամբ իրեն ուղղուած մեղադրանքները, կը կարծենք թէ այնքան ալ արդարացի չեն:

* *

Լուսահոգի հայրս ունեցած է նաեւ Մելքոն կամ Մելիքօֆ Շէքէրճեան (1881–1963) անունով խորթ մօրեղբայր մը, որ ուսանած էր կեսարիոյ ֆրանսական Յիսուսեաններու Վարժարանը: Հակառակ որ հօրս մօրեղբայրն էր, իրմէ ութը տարու աւելի փոքր էր: Որովհետեւ, հօրը՝ Եղիա Շէքէրճեանի (1825–1895) երրորդ կնոջմէն ծնած էր, մինչդեռ մեծ մայրս՝ Երմոնէ (1852–1922) առաջին կնոջմէն ծնած էր: Ապա Պոլիս գալով, իր մօրենական ազգականներէն նշանաւոր տպագրիչ եւ «Սապահ» թերթի հրատարակիչ, ինչպէս նաեւ Ապտիւլ Համիտի մտերիմը եղող՝ Միհրան էֆ. Նագգաշեանի (1850–1944) չնորհիւ, կարողացած էր քաղաքս հաստատուիլ: Ինչպէս որ յայտնի է՝ Օսմանեան շրջանին, գաւառէն Պոլիս եկողները աւելի քան չաբաթ մը չէին կրնար հոն մնալ: Միջոց մը ետք, բարեկամի մը թելադրութեամբ քննութեան մասնակցելով, յաջողած էր այդ օրերուն գերմանական ընկերութեան մը ձեռքը գտնուող, երկաթուղային վարչութեան մէջ մտնելու՝ եւ մինչեւ կայարանապետի պաշտօնին բարձրանալու: Ինք թէեւ Գատըգիւղ կը բնակէր, սակայն, 19 Դեկտ. 1982–ին հրկիզուած մեր Սկիւտարի տունը յաճախ կ'այցելէր: Հանգուցեալ հօրս հետ, գլխաւորաբար կեսարիոյ անցեալէն մտերմիկ զրոյցներ կ'ունենային: Յառաջիկային ամուսնացած իր երեք որդիները, 1947–ին Յունաստանէն Հայաստան ներգաղթած են:

Արդ՝ ինք յայտնած էր, թէ 1915 տարւոյ, եթէ չենք սխալիր աշնան, կայարանապետի պաշտօնով Գոնիայի Ագսարայ քաղաքը գտնուած միջոցին, Գրիգոր Զօհրապի եւ Վարդգէս Սէրէնկիւլեանի ոստիկանի մը հսկողութեան տակ, չոգեկառքով իրենց կայարանէն անցնելնուն ականատես եղած էր:

* * *

Գր. Զօհրապի «Կեանքը ինչպէս որ է» անունը կրող՝ եւ 1910–ին Պոլսոյ մէջ հրատարակուած հատորը, թուրքերէնի թարգմանուած է Տիրան Քէլէկեանի (1862–1915) կողմէ՝ եւ 1913–ին լոյս տեսած է Ահմէտ Իհսանի տպարանէն: Կը բաղկանայ 190 էջերէ:

* * *

Լուսահոգի բազմավաստակ բանասէր եւ հայ բժիշկներու կենսագրութեանց նուիրուած իր անաւարտ գործով քալածանօք, Տոքթ. Արթօ Մեզպուրեանի (1879–1957) մահուընէ ետք, երբ իր դստեր՝ Տիկ. Ալիս Կամսարականի փափաքով, իր հանգ. հօրը դիւանը կը դասաւորէինք, հանդիպեցանք Գր. Չօհրապի կնոջ՝ Գլարա Չօհրապի երիտասարդութեան շրջանին պատկանող յատկանշական եւ աչքառու մէկ լուսանկարին: Շատ հաւանական է՝ որ սոյն լուսանկարը իրեն փոխանցուած էր, Լեւոն Պէյ Փափազեանի (1859–1950) մահուընէ ետք, որովհետեւ վերջինս ամուրի մեռած է: Եղած է Ապահովութեան սնտուկի փոխ-տնօրէն եւ ազգային գործիչ: Իսկ հայրը՝ Մկրտիչ էֆ. Փափազեան (1810?–1884), յիշեալ Սնտուկին առաջին տնօրէնը եւ Գէորգ Ամիրա Փափազեանի (1807–1883) եղբայրը եղած է: Տոքթ. Մեզպուրեանի մայրը՝ Տիկ. Արուսեակ ալ, Գէորգ Ամիրայի որդիներէն Կարապետ Փափազեանի (1838–1918) դուստրը եղած է:

Ինչպէս որ պիտի տեսնենք, Լեւոն Պէյ Փափազեան, Գր. Չօհրապի անդրանիկ որդւոյն՝ Վահան-Լեւոնի կնքահայրը եղած է: Այս հանգամանքէն եւ Տիկ. Գլարայի լուսանկարին իր մօտ գտնուելէն, յայտնի կը դառնայ, թէ Լեւոն Պէյ, Գր. էֆ. Չօհրապի հետ մտերմութիւն ունեցած է: Սոյն լուսանկարը տարիներ առաջ ճամբորդի մը միջոցաւ, Զարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին նուէր ղրկած էինք: Կը յուսանք թէ իր արխիւին մէջ զետեղուած է:

* * *

Այժմ կը ներկայացնենք Գր. Չօհրապի չորս զաւակներուն մկրտութեան արձանագրութիւնները, որոնց 1976-ին հանդիպած էինք Թրքահայոց Պատրիարքարանի դիւանին մէջ: Այդ միջոցին ընդօրինակութիւնը ղրկած էինք, մեր անմոռանալի բարեկամ՝ ողբացեալ Վահրամ Մավեանի (1926–1983): Արձանագրութիւններէն ի յայտ կու գայ, թէ կինը՝ Պօղոս Եազըճեան անունով անձի մը դուստրը եղած է: Եթէ չենք սխալիր, իր զաւակներէն միմիայն Տոլորէս-Նուարդ Լիբմանը ի կեանս է: 1985-ին, Ամերիկահայ Մամուլէն հաճոյքով տեղեկացած էինք, թէ բարեսէր Տիկինը մէկ միլիոն տոլարի կոթողական նուիրատուութիւն մը կատարած է, Ամերիկայի էջմիածնական թեմի Առաջնորդարանին, որուն կէսը պիտի յատկացուէր Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանին, իսկ միւս կէսն ալ՝ Առաջնորդարանին մէջ լրատու կեդրոնի մը հաստատման:

Արձանագրութիւնները նոյնութեամբ հետեւեալներն են.

1. Վահան-Լեւոն. — Որդի՝ Գրիգոր էֆ. Չօհրապեանի եւ կողակցին՝ Գլարա Պօղոսեանի. ծնած է Գանտիլլի 22 Օգոստ. 1889-ին եւ մկրտուած՝ Գնալըի Ս. Գր. Լուսաւորիչ Եկեղեցին, ձեռամբ Տէր Դիոնեսիոս Քահանայի (Ճիզմէճեան, Գ.Բ.) եւ կնքահայրութեամբ Լեւոն Պէյ Փափազեանի, ըստ յիշեալ եկեղեցւոյ Թաղ. Խորհրդի 23 Յուլիս 1893 թուակիր եւ 4709 համարակիր վկայագրին: Մկրտութեան տոմարին կարգաթիւն է 158: Եղած է ելեքտրագէտ-երկրաչափ: Կեանքին վերջին շրջանը ապրած է Պուէրէչ:

2. Տոլորէս-Նուարդ. — Դուստր՝ Գրիգոր էֆ. Չօհրապի եւ կողակցին՝ Գլարա Պօղոս Եազըճեանի. ծնած է Գանտիլլի 2 Յունուար 1891-ին եւ

մկրտուած՝ Գնալըի Ս. Գր. Լուսաւորիչ Եկեղեցին, ձեռամբ Տէր Դիոնեսիոս Քահանայի եւ կնքահայրութեամբ Հրանդ էֆ. Ասատուրի, ըստ յիշեալ եկեղեցւոյ Թաղ. Խորհրդին 23 Յուլիս 1893 թուակիր եւ 4710 համարակիր վկայագրին: Մկրտութեան տոմարին կարգաթիւն է 159:

3. Արամ-Յակոբեան (ուղիղը հաւանաբար Յակոբեան պիտի ըլլայ). — Որդի՝ Գրիգոր էֆ. Զօհրապի եւ կողակցին Գլարա Պօղոս Եազըճեանի. ծնած է Գատըգիւղ 20 Յուլիս 1892-ին եւ մկրտուած՝ Գնալըի Ս. Գր. Լուսաւորիչ եկեղեցին, ձեռամբ Տէր Դիոնեսիոս Քահանայի եւ կնքահայրութեամբ Յակոբ էֆ. Ասատուրի (եղբայրը Հր. Ասատուրի, ծանօթ է իբր դաշնակահար ու երաժշտագէր. Գ.Բ.), ըստ յիշեալ եկեղեցւոյ Թաղ. Խորհրդի 23 Յուլիս 1893 թուակիր եւ 4711 համարակիր վկայագրին: Մկրտութեան տոմարին կարգաթիւն է 160: Գերմանիոյ մէջ երկրագործութիւն ուսանած է եւ յետոյ Եգիպտոս հաստատուած:

4. Հերմինէ-Աննիկ. — Դուստր՝ Գրիգոր էֆ. Զօհրապի եւ Գլարա Պօղոս Եազըճեանի. ծնած է Գատըգիւղ 3 Յուլիս 1896-ին եւ մկրտուած՝ Գնալըի Ս. Գր. Լուսաւորիչ եկեղեցին, ձեռամբ Տէր Դիոնեսիոս Քահանայի եւ քնքահայրութեամբ Կուռնիկ էֆ. Համամճեանի, ըստ յիշեալ եկեղեցւոյ Թաղ. Խորհրդի 13 Սեպտ. 1896 թուակիր եւ 4724 համարակիր վկայագրին: Մկրտութեան տոմարին կարգաթիւն է 177:

Վերոգրեալ արձանագրութիւններէն յայտնի կը դառնայ, թէ Գր. Զօհրապի ընտանիքը, 1889-1891 թուականներուն Վոսփորի Գանտիլլի գիւղը, իսկ 1892-1896 թուականներուն ալ Գատըգիւղ բնակած է:

* * *

Վերջաւորութեան կը փափաքինք մի քանի տեղեկութիւններ տալ նաեւ, Գր. Զօհրապի չատ քիչ ծանօթ եղող երէցեղբօրը՝ Միհրան Զօհրապի մասին, մասամբ օգտուելով Անգարայի Թաղ. Գիտութեանց Համալսարանին կողմէ, տարիներ առաջ մեզ ղրկուած տեղեկագրէ մը, մասամբ Ազգ. Հիւանդանոցի հին տարեցոյցներէն, եւ մասամբ ալ Առաքել Քէչեանի 1942-ին Պուքրէշի մէջ լոյս տեսած «Ակն եւ Ակնցիք» հատորէն (էջ՝ 236-237):

Միհրան էֆ. որդին է սեղանաւոր Խաչիկ Զօհրապի եւ կողակցին՝ Մալաթիացի էֆթիկի եւ թոռը՝ քաջ թրքագէտ Անտոն Զօհրապի: Ծնած է 1855-ին: 1880-ին Պոլսոյ Միւլքիյէ (Քաղաք. Գիտութեանց) Վարժարանէն վկայուած է: 1897 տարւոյ Ապրիլին, էտիրնէ Միւրէֆթէ գաւառակի փոխ-կառավարիչ (գայմագամ) նշանակուած է («Ծաղիկ», 1897, էջ՝ 270): 1907-ին Կիւմիւշհանէի կառավարիչ (մութասարըֆ) անուանուած է: Իսկ 1908-ին ալ, Շապին Գարահիսարի կառավարիչի օգնական եղած է: Մահուան թուականը անծանօթ է:

Բացի Գր. Զօհրապէն, ունեցած է Եդուարդ անունով եղբայր մը եւս, ինչպէս նաեւ Էլիզ անունով քոյր մը, որ ամուսնացած է Օննիկ Նաֆիլեանի հետ: Քէչեան երեքին ալ լուսանկարները ներդրած է իր գործին մէջ (էջ 237): Բոլորին ալ յիշատակը օրհնութեամբ եղիցի:

Ստանպուլ, 30 Հոկտ. 1987 **Գ. ԲԱՄՊՈՒՔՃԵԱՆ**

ՄԵԾ ԼՈՒՍԱԻՈՐԵԱԼՆԵՐԸ

Թարգմ. ՆԱԶԱՐԷԹ ՍԷՖԷՐԵԱՆ

ԳԻՐՔ Ա. ՌԱՄԱ (Արիական շրջան)

Ռամայի Առաքելութիւնը

Քրիստոսէ չորս հինգ հազար տարի առաջ "Scythie"ը (նախկին եւրոպական ցամաքամաս) կը տարածուէր Ատլանտեան Ովկիանոսէն մինչեւ սառուցեալ ծովերը ու ծածկուած էր խիտ անտառներով: Այդ հողաշերտը որ կղզի առ կղզի դուրս ցցուած էր ծովէն, սեւերու կողմէ կը կոչուէր **«ալիքներէն դուրս եկած հող»:** Այդ ցամաքը հակապատկերն էր սեւամորթերու արեւէն այրած-խանձած ու ճերմկած հողին, որովհետեւ ան կանաչ խոտերով ծածկուած էր. ծովեզերքները խորունկ էին ու ջուրով լեցուն: Անհամար գետեր եւ լիճեր տարածուած էին մակերեսին վրայ, մարախուղը կարծես յաւիտեան կառչած էր անոր լեռներու լանջերուն: Անմշակ դաշտերը տափաստաններու նման տարածուն էին, ուր կը լսուէին միայն վայրի կենդանիներու պոռչտուքը, գոմէշներու բառաչիւնը եւ խառնամբաք վագրի ձայնը վայրի ձիերու երամակին, որոնք հովի նման կ'անցնէին բաշերնին ցցած: Ճերմակամորթ մարդը որ կը բնակէր այդ անտառներուն մէջ, դադրած էր խարայրի մարդ ըլլալէ:

Ան տէրն էր արդէն այդ ցամաքամասին. կայծքարէ դանակներ ու կացիններ նաեւ աղեղներ, նետեր եւ պարսատիկներ շինած էր: Իրեն բարեկամ եւ կենակից ունէր շունն ու ձին: Հաւատարիմ շունը իր փայտաշէն տունին պահապանը դարձած էր: Ձին սանձելով երկիրը գրաւած էր, վայրի անասուններ իրեն հպատակեցուցած էր ու դարձած էր պետը, իշխանը բոլորին: Այդ շիկահեր ու խարտեաշահեր մարդիկը ձիերու վրայ հեծած, կը սարսափեցնէին արջն ու գայլը, յովազն ու առիւծը, որոնք այդ օրերուն իրենց հետ նոյն անտառները կը բնակէին:

Քաղաքակրթութիւնը սկսած էր, ընտանիքներ եւ տոհմեր կազմուելու վրայ էին, ժողովուրդը գոյութիւն ունէր, անոնք ամէն տեղ իրենց նախահայրերուն յիշատակին բարձրաբերձ քարէ կոթողներ կը կանգնեցնէին:

Երբ պետ մը մահանար իր հետ կը թաղէին իր զէնքերն ու ձին, որպէսզի կ'ըսէին մարտիկը կարենայ ձիավարել ամպերու մէջ ու կռուիլ վիշապին դէմ անդի աշխարհի մէջ: Այդ օրերէն մնացած է ձիերու գոհը սկանտինաւեան ժողովուրդներու մօտ: Այսպէս նախնիքներու պաշտամունքով սկսած է կրօնքը ներմակամորթերու մօտ:

Սեմականները միակ Աստուածը, տիեզերական Արարիչը, Հոգին գտած ու ճանչցած էին անապատին մէջ, լեռներու կատարին վրայ, անսահման տարածութեանը մէջ աստեղազարդ երկնքին: Ներմակամորթերը իրենց Աստուածները եւ անոնց բազմազան ոգիները գտած էին անտառներուն խորերը: Հոն, անոնք խորհրդաւոր ձայներ լսելով, իրենց առաջին սարսուռը ունեցան անտեսանելիին ու անդենականին: Այդ պատճառաւ ներմակամորթերուն շատ սիրելի դարձաւ այդ գրաւիչ ու սարսափազդու անտառները: Անոնք կախարդուած էին այդ անտառներու տերեւներու սօսափիւնի երաժշտութենէն ու լուսնկայէն· (ինչպէս էին նախապատմական շրջանին Հայաստանին սօսեաց անտառները, անոնց տերեւներու սօսափիւնէն եւս կը սարսափէին մեր նախնիք· ու հնարմեր գուշակութիւններ կը կատարէին այդ ձայներէն):

Ամենահին ժամանակներու մէջ, տեսանող կիներ, ծառերու հովանիին տակ նստած, գուշակութիւններ ու մարգարէութիւններ կը կատարէին: Իւրաքանչիւր խումբ իր մարգարէուհին ունէր, ինչպէս սկանտինաւներու "voluspa"ն որ ունէր իր հետ հրմուհիներու խումբ մը: Այս կիները սկիզբը ազնուութեամբ ներշնչուած գուշակութիւններ կը կատարէին սակայն յետագային փառասէր ու վայրագ կախարդուհիներ դարձան: Անոնք մարդկային զոհեր պահանջելու սկսան: Հերոսներու արիւնը կը հոսէր, հնարմերու տխուր երգերով:

Ասոնց մէջ կը գտնուէր դեռատի երիտասարդ մը Ռամա անունով որ բահանայութեան կը պատրաստուէր, սակայն հոգւով հակառակ էր այդ արիւնահեղութիւններուն, հեզ եւ լուրջ էր: Փոքր տարիքէն ցոյց տուած էր բացառիկ ու եզակի կարողութիւն մը, թուփերու, բոյսերու ու ծաղիկներու ճանաչումի մէջ, կը հասկնար անոնց հիւթերուն բուժիչ յատկութիւնները, կը հասկնար նաեւ աստղերու մարդոց վրայ ունեցած ազդեցութիւնները: Գուշակութիւններ կ'ընէր հեռաւոր ապագայի մասին: Ան կը յարգուէր տարիքոտ հնարմերէն մեծ ազդեցութիւն ունենալով անոնց վրայ:

Բարեսիրութիւն ու մարդասիրութիւն կ'արտացոլար իր էութենէն ու խօսքերէն: Իր իմաստութիւնը կը հակասէր հրմուհիներու խենթութիւններուն: Հրմուհիներ, որոնք իրենց նոպաներուն ընթացքին անէծքներ կը տեղացնէին ժողովուրդի գլխուն: Հնարմերը զինք կոչած էին «Ան որ ամէն բան գիտէ», ժողովուրդը զինք կ'անուանէր «խաղաղութեան լուսաւորեալը»:

Ռամա աստուածային գիտութեան կը տենչար եւ այդ պատճառաւ ան ճամբորդած էր ամբողջ "Scythie"ի մէջ եւ սեւամորթերու հարաւային երկիրներու մէջ: Սեւ հնարմերը հմայուած իր կարողութիւններէն եւ համբաւութենէն, իրենց գաղտնագիտութենէն զանազան գիտելիքներ սորվեցուցած էին իրեն:

Ռամա վերադառնալով իր երկիրը նկատեց որ մարդկային զոհաբերումի

պաշտամունքը շատ աւելի սաստկացած է իր ժողովուրդին մէջ: Ան իր ցեղին կորուստն ու վերջը տեսաւ այդ զոհերու շարունակութեան մէջ: Սակայն ինչպէ՞ս պէտք էր պայքարիլ հրմուհիներու գոռոզութեան, հուրմերու փառասիրութեան ու տարածուած այդ ախտին դէմ: Ինչպէ՞ս պէտք էր պայքարէր ժողովուրդին աւելորդապաշտութեան դէմ: Այս մտածմունքներու մէջ էր, ահա ուրիշ պատուհաս մը, աղէտ մը եւս հարուածեց ճերմակ ցեղը եւ Ռաման նկատեց զայն երկնային պատիժ սրբապիղծ պաշտամունքին համար:

Սեւերու երկիրներու վրայ իրենց կատարած յարձակումներու, թափանցումներու եւ անոնց հետ իրենց ունեցած շփումներու հետեւանքով, ճերմակները գարշելի հիւանդութիւն մը բերած էին, տեսակ մը ժանտախտ, որ մարդուն արիւնը կ'ապականէր, կեանքի աղբիւրը կը չորցնէր: Մարմինը կը ծածկէր անհաշիւ սեւ բիծերով, շունչը գարշահոտ կը դառնար, վէրքոտ անդամները կ'ուռէին, կը մաշէին, կը ձեւափոխուէին եւ հիւանդը հոգին կ'աւանդէր անտանելի ցաւերու մէջ: Հիւանդներու գարշելի շունչը ու մեռեալներու դիակներուն հոտը ամէն տեղ կը տարածէին այդ պատուհասը: Հազարաւոր ճերմակներ սարսափած կ'իյնային ու հոնդիւններ կ'արձակէին անտառներու մէջ, ուրկէ ցոյցիսկ խոյս տուած էին գիշատիչ թռչունները: Ռաման վշտահար, ի զուր տեղ փրկութեան միջոց մը կը փնտռէր:

Ան սովորութիւն ունէր թաւուտի մէջ կաղնիի մը տակ կեդրոնանալու եւ խոկալու: Երեկոյ մը երբ շատ երկարօրէն մտածեր էր ցեղին հիւանդութեան եւ տառապանքներու մասին, բնացաւ ծառին տակ: Քունին մէջ զօրաւոր ձայն մը լսեց որ իր անունը կու տար, կարծեց որ արթուն է, իր դէմը տեսաւ պարթեւահասակ, հուրմի պէս ճերմակազգեստ անձ մը, որ ձեռքին մէջ ունէր գաւազանիկ մը, որուն վրայ ոլորուած էր օձ մը, Ռաման զարմացած կ'ուզէր հարցնել անծանօթին թէ ինչ կը նշանակէր այդ· ան իր ձեռքէն բռնելով զինք բարձրացուց եւ իրեն ցոյց տուաւ "gui" ճագոմի գեղեցիկ ճիւղ մը այն ծառին վրայ, որուն ստորոտը բնացած էր ու ըսաւ իրեն «Ո՛վ Ռամա, դեղը զոր կը փնտռես այս է», ապա ծոցէն հանեց փոքրիկ ոսկիէ մանգաղ մը, կոտրեց ճիւղը ու զայն տուաւ Ռամային, ականջին դեղը պատրաստելու ձեւի մասին մի քանի բառեր փսփսաց ու անյայտացաւ:

Ռաման յանկարծ արթնցաւ եւ սփոփուած ու զօրացած զգաց ինքզինքը: Ներքին ձայն մը իրեն կ'ըսէր թէ գտած էր ժողովուրդին փրկութեան ճամբան: Պատրաստեց ճագոմի դեղը այնպէս, ինչպէս իրեն թելադրած ու սորվեցուցած էր ոսկի մանգաղիկով երկնային բարեկամը: Խմցուց հիւանդի մը եւ ան բժշկուեցաւ: Իր այս հրաշագործ դարմանումներով Ռաման հռչակաւոր դարձաւ իր երկրին մէջ: Ամէն կողմէ զինք կը կանչէին բուժելու համար: Քուրմերը իր խորհուրդին դիմեցին եւ ուզեցին իրենք եւս սորվիլ այդ հրաշագործ դեղի պատրաստութիւնը: Սորվեցուց անոնց ու թելադրեց որ այդ դեղը սեփականութիւնը ըլլայ միայն քուրմերու խումբին, որպէսզի կարենան ազդեցութիւն ու իշխանութիւն բանեցնել ժողովուրդին վրայ: Ռամայի աշակերտները ճագոմի ճիւղերով կը շրջէին երկրին մէջ, բժշկութիւններ կը կատարէին· ժողովուրդը զիրենք երկնային պատգամաւորներ կը նկատէր եւ Ռաման որպէս կիսաստուած կը պաշտուէր:

Այս դէպքը սկիզբ եղաւ նոր պաշտամունքի մը ու ճագոմը դարձաւ սրբազան բոյս մը: Ռաման անոր յիշատակը յաւերժացնելու համար, հաստատեց «փրկու-

թեան կամ նոր ծնունդի տօնը» ու անոր տօնակատարութեան թուական որոշեց նոր տարիի սկիզբը զայն կոչելով «Նոր Արեւու մայր գիշեր»: Իսկ այն խորհրդաւոր անձը որ իր երազին մէջ տեսնուած ու իրեն ճագոմի ճիւղը տուած էր "Aesc - Heyl - Hopa" այսինքն «անտառին փրկութեան յոյսը» կոչումը ստացաւ Եւրոպայի ներմակամորթերու գաղտնագիտութեան աւանդութեանց մէջ: Յետագային յոյները զայն անուանեցին "Esculape" **բժշկութեան հանճար** որ ձեռքին մէջ բռնած է մոգական գաւազանիկը:

Ռաման սակայն խաղաղութեամբ ներշնչուած, աւելի վեհ ու բարձր ձգտումներ ունէր, կ'ուզէր բուժել իր ժողովուրդի բարոյական ախտը որ աւելի աղիտալի էր ժանտախտէն: Ժողովուրդին ու իրմական դասին պետ ընտրուելով, հրահանգեց հուրմերուն ու իրմուհիներուն դադրեցնել մարդկային զոհաբերումը: Այս լուրը տարածուեցաւ երկրին մէջ, շատեր զայն ընդունեցին ցնծութեամբ, ուրիշներ զայն նկատեցին սրբապղծութիւն: Իրմուհիներ իրենց ազդեցութեան վնասաբեր նկատելով այդ հրահանգը անիծել սկսան Ռաման եւ իր դէմ մահապատիժներ արձակեցին:

Բազմաթիւ հուրմեր միացան անոնց, որովհետեւ անոնք եւս իրենց կարգին մարդկային զոհերով միայն իրենց իշխանութիւնը կը պահէին ժողովուրդին վրայ: Ռամայի հետեւորդները գինք կը գովէին ու կը պանծացնէին, իսկ հակառակորդները գինք գարշելի, պժգալի կ'անուանէին ու կ'անիծէին: Ռաման չընկրկեցաւ այս պայքարէն ու նոր խորհրդանշան մը որդեգրելով շարունակեց պայքարը: Ձերմակներու իւրաքանչիւր խմբակցութիւն ունէր իր խումբի գինանշանը, անասունի մը կերպարանքի տակ, որ իրենց նախասիրած յատկութիւնները կը խորհրդանշէր: Պետերէն ոմանք կառնակ, արծիւ կամ անգղ, ուրիշներ վարազի կամ գոմէշի գլուխներ բանդակել կու տային իրենց փայտաշէն պալատներու գերաններուն վրայ: Սակայն "Scythe"երու նախասիրածը ցուլն էր, զոր "Thor" կը կոչէին, որ խորհրդանիշն էր բիրտ ուժի եւ վայրագութեան: Այս ցուլին դէմ Ռաման հակադրեց խոյը, խաղ եւ խաղաղ պետը հօտին եւ այդ գինանշանի շուրջ համախմբուեցան իր բոլոր կողմնակիցները: Այս գինանշանը իսկական շփոթութիւն ու յեղափոխութիւն յառաջացուց մտքերու մէջ: Ձերմակ ցեղը երկու խումբի բաժնուեցաւ: Ցեղի ոգին երկու մասի կը բաժնուէր, ազատուելու համար անասնական մտայնութիւններէ, բարձրանալու համար անտեսանելի սրբավայրին որ կ'առաջնորդէ մարդը երկնային սրբութեան:

«Մահ խոյին» կը գոռային ցուլին հետեւորդները:

«Պատերազմ ցուլին» կ'աղաղակէին Ռամային բարեկամները: Ահեղ պատերազմը անխուսափելի էր:

Այս կացութեան առջեւ Ռաման վարանած էր: Երբ պատերազմ ծագէր երկու կողմերու միջեւ, ցեղը ինքզինքը պիտի փճացնէր ու կորսուէր: Այս սարսափով տարուած էր երբ ահա այսպէս տեսաւ իր երկրորդ երազը:

Փոթորկոտ երկինքը մութ ամպերով ծածկուած էր, որոնք լեռներէն վար իջնելով, անտառներու ծառերուն սրածայր գագաթները աջ ու ձախ կը շարժէին: Ժայռի մը վրայ կայնած էր հերարձակ կին մը, որ պատրաստ էր հարուածելու բաջարի մարտիկ մը, որուն ձեռքերը կապուած էին: «Ցանուն նախնիքներու կեցիր» գոռաց Ռաման, նետուելով ու բռնելով կնոջ ձեռքը: Իրմուհին սպառնագին, դանակի շեղփի նման սուր նայուածքներով դիտեց զինքը:

Յանկարծ երկինքը որոտաց, թանձր ամպերը շանթեր արձակեցին եւ ահա կայծակի մը ընդմէջէն լուսապայծառ դէմք մը երեւցաւ: Անտառը սարսռաց, հրմուխին ինկաւ շանթահար եւ գերեալ մարտիկին ձեռնակապերը բանդուեցան ինքնաբերաբար: Ռամաճ անվախ դիտեց լուսադէմ հսկան, չէր դողար որովհետեւ այդ լուսափայլ դէմքով յաւիտենական էակը կը նմանէր կաղնիի ծառին տակ իրեն խօսող երկնային անձին: Բայց այս անգամ ան աւելի գեղեցիկ երեւցաւ իրեն, որովհետեւ անոր ամբողջ մարմինը շողշողուն լոյսեր կ'արձակէր: Ռամաճ նկատեց որ կը գտնուէր բացօդեայ տաճարի մը մէջ: Զոհի բարէ սեղանին տեղ, խորան մը կը բարձրանար, որուն մօտ անվեհեր կանգնած էր ազատուած մարտիկը մահը արհամարհելով: Հրմուխին ինկած էր սալայատակին վրայ եւ մեռած կը թուէր: Երկնային ոգին աջ ձեռքին մէջ ուներ ջահ մը, ձախին մէջ բաժակ մը, ան բարութեամբ ժպտեցաւ եւ ըսաւ· — Ռամա գոհ եմ ինքզմէ, կը տեսնե՞ս այս ջահը, ան սրբազան կրակն է յաւիտենական Ոգիին, կը տեսնե՞ս այս բաժակը, ան կեանքի եւ սիրոյ բաժակն է: Տուր ջահը այր մարդուն եւ բաժակը կնոջ: Ռամաճ հնազանդեցաւ եւ կատարեց ինչ որ կը հրահանգէր իրեն ոգին: Հազիւ ջահը այր մարդուն ձեռքն էր ու բաժակը կնկան, խորանին խարոյկը ինքնիրեն կրակ առաւ եւ երկուքն ալ այլակերպուած փայլեցան անոր լոյսէն աստուածային զոյգի նման: Նոյն վայրկեանին տաճարը ընդլայնեցաւ, անոր սիւները մինչեւ երկինք բարձրացան ու անոր գմբէթը երկնակամար դարձաւ:

Ռամաճ վերացած իր երազով ինքզինքը տեսաւ աստեղազարդ երկինքի տակ բարձրաբերձ լերան մը կատարին վրայ: Իր մօտ կանգնած էր Ոգին ու իրեն կը բացատրէր համաստեղութիւններու նշանակութիւնը ու իրեն կը սորվեցնէր զոտիաքի բոցավառ նշաններուն իմաստը կարդալը որոնց մէջ էր մարդկութեան ճակատագրին գաղտնիքը:

«Հրաշագործ Ոգի ո՞վ ես դուն» ըսաւ Ռամաճ իրեն: Ոգին պատասխանեց ու ըսաւ· — Ձիս "Deva Nahousha" կը կոչեն, այսինքն **Յաւիտենական իմացականութիւն** — Աստուած — Դուն իմ ճառագայթներս պիտի տարածես երկրի վրայ եւ ես միշտ պիտի գամ հովդ, երբ զիս կանչես: Հիմա շարունակէ ճամբադ, գնա: Այս ըսելով Ոգին իրեն Արեւելքը ցուցուց:

ԳԱՂԹ ԵՒ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ՆՈՒԱՃՈՒՄ

Այս երազը, լուսարձակի լոյսի նման ցոլացուց Ռամայինն, իր առաքելութեան ուղին ու յայտնեց իրեն իր ցեղին ճակատագիրը: Անկէ ետք ալ չվարանեցաւ ան: Փոխանակ պատերազմը հրահրելու Եւրոպայի ժողովուրդներու միջեւ, խորհեցաւ իր ցեղին ընտրանիները իր հետ տանիլ Ասիոյ խորերը: Յայտնեց իր հետեւորդներուն որ որոշած էր սրբազան կրակի պաշտամունքը հաստատել որ պիտի երջանկացնէր մարդիկը, քանի որ վերջնականապէս պիտի արգիլէր մարդոց զոհաբերումը:

Նախնիքներու ոգեկոչումը պիտի կատարուէր իւրաքանչիւր ընտանիքի այր ու կնոջ կողմէ, աղօթքով ու պաշտամունքի երգերով սրբազան կրակի առջեւ, փոխան հրմուխիներու որոնք մարդկային զոհերու արիւնով կը ներկէին ժայռերն ու քարերը:

Այդ խորանին տեսանելի կրակը որ խորհրդանիշն ու առաջնորդն է

երկնային անտեսանելի հուրին, պիտի միացնէր ընտանիքը, տոհմը եւ բոլոր ժողովուրդները որոնք կենդանի Աստուծոյ պատկերն են երկրի վրայ: Բայց հաղելու համար այս հունձը պէտք էր լաւ սերմը զատել որոմէն: Պէտք էր որ բոլոր հաջերը պատրաստուէին լսել Եւրոպան երթալ գրաւելու համար նոր եւ կոյս երկիրներ: Հոն պիտի տար իր օրէնքները, հոն պիտի հիմնէր վերանորոգիչ հուրին պաշտամունքը:

Այս առաջարկը խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ արկածներու ծարաւ նոր ժողովուրդէն: Լեռներու վրայ ամիսներով անդադար բոցավառուած կրակներ, ազդանշանը եղան մասսայական գաղթի ամէն անոնց որոնք կ'ուզէին հետեւիլ Խոյին: Ահաւոր գաղթը, առաջնորդուած ժողովուրդներու այս մեծ հովիւէն, շարժեցաւ դանդաղ ու հանդարտ ու ուղղուեցաւ դէպի Ասիոյ կեդրոնը:

Կովկասեան լեռներու երկայնքին, անոնք կռիւներէ ետք, գրաւեցին սեւերու Կիկլոպեան ամրոցները եւ ի յիշատակ իրենց այդ յաղթանակներուն, ներմակները բարաժայռերու վրայ քանդակեցին Խոյերու հսկայական գլուխներ:

Ռաման արժանաւոր առաջնորդ մը եղաւ իր առաքելութեան մէջ, ան ամէն դժուարութիւն կը հարթէր, մարդոց ապագան կը գուշակէր, հիւանդները կը բժշկէր, ապստամբները կը հանդարտեցնէր ու քաջութիւն կը ներշնչէր: Երկնային ուժերը զոր մենք նախախնամութիւն կ'որակենք, կ'ուզէին որ հիւսիսային ցեղերը գրաւեն երկիրը եւ Ռամայի հանճարով ու առաջնորդութեամբ լոյսեր կ'արձակէին այդ ցեղի ճամբուն վրայ: Այս ցեղը արդէն որոշ չափով ձերբազատուած էր իր վայրագ վիճակէն շնորհիւ այլ ցեղակարներու: Բայց Ռաման եղաւ առաջինը որ յղացաւ ընկերային օրէնքը եւ որպէս աստուածային օրէնքի արտայայտիչ ան եղաւ առաջնակարգ եւ ուղիղ ներշնչեալ: Բարեկամացաւ թուրանական ժողովուրդներու հետ որոնք ներմակ եւ դեղին ցեղերու խառնուրդ էին եւ կը բնակէին վերին Ասիոյ մէջ, զանոնք մարզեց եւ միաժամանակ գացին գրաւեցին Իրանը ուրկէ ամբողջութեամբ վտարեցին սեւերը: Ռաման կը ձգտէր որ կեդրոնական Ասիան բնակավայրը ըլլայ զուտ ներմակացեղ ժողովուրդներու եւ դառնար լոյսի օճախ մը բոլոր այլ ժողովուրդներու: Ռաման հիմնեց "Ver" **Վեր** հիանալի բաղաբը: Մարդոց սորվեցուց հողը հերկել ու ցանելը: Եղաւ նախահայրը ցորենի եւ որթատունկի: Հիմը դրաւ ժողովրդային դասակարգերու ըստ գործերու եւ բաժնեց ժողովուրդը բահանաներու, ռազմիկներու, հողագործներու եւ արհեստաւորներու խմբակներու: Արգիլեց գերութիւնը ինչպէս նաեւ ոճիրը: Գալով տոհմերու, որ ներմակներու նախնական առաջին խմբաւորումի ձեւն է, պահեց զայն նոյնութեամբ եւ թելադրեց անոնց ընտրել իրենց պետերն ու դատաւորները:

Ռամայի գլուխ գործոց արարքը եղաւ, նոր դերն ու պաշտօնը որ տուաւ ան կիներուն: Իր այս կատարած փոփոխութիւններէն առաջ այր մարդիկը երկու տեսակ կին կը ճանչնային, մին ստրուկ ու բշուառ կինը հիւղակի, զոր կը ծեծէին ու կ'անարգէին կոշտութեամբ: Միւսը կաղնիի կամ ժայռի բրմուհին, որուն շնորհներուն կը դիմէին, գրաւիչ ու սոսկալի կախարդուհին, որմէ կը սարսափէին ու կը դողային:

Մարդու զոհաբերումը կնոջ վրէժն էր զոր կը լուծէր այրերէն, դանակը մխրճելով անոր սրտին: Արգիլելով այս գարշելի պաշտամունքը եւ բարձ-

բացնելով կինը որպէս մայր ու կողակից, Ռաման զայն ըրաւ օճախին հրմուխին, պահապանը սրբազան կրակին, ամուսնոյն համահաւասար ու միասնաբար ոգեկոչող նախնիքներու ոգիները:

Մեծ օրէնսդիրներու նման, Ռաման կազմակերպեց ու զարգացուց բնազդները իր ցեղին ու գեղեցկացնելու եւ զարդարելու համար կեանքը, հրահանգեց տարին չորս մեծ տօնակատարութիւններ կատարել:

Առաջինը գարնանային կամ սերունդներու տօն անուանեց, որ ձօնուած էր այր ու կնոջ ընտանեկան սիրոյն: Երկրորդը ամառնային կամ հունձքի տօն, որ ձօնուած էր մանչերուն ու աղջիկներուն, որոնք իրենց աշխատանքի հասկերը կը նուիրէին իրենց ծնողաց: Երրորդը աշնանային տօնն էր, ձօնուած հայրերուն ու մայրերուն, որոնք պտուղներ կը բաշխէին իրենց զաւակներուն ի նշան ուրախութեան: Չորրորդը ամենասուրբը եւ ամենախորհրդաւորը ծննդեան կամ ցանքի տօն կը կոչուէր: Ռաման զայն ձօնած էր նորածիններու, նախնիքներու եւ մեռեալներու հոգիներուն: Շաղկապի կէտ տեսանելիին եւ անտեսանելիին միջեւ, այս կրօնական արարողութիւնը, մնաք բարովն էր յաւիտենականութեան անցած հոգիներու, ու միանգամայն փրկութեան խորհրդաւոր բարեւն էր նորածիններու, որոնք մարմին ստանալով մայրերու արգանդին մէջ կը վերածնէին որպէս մանուկներ: Այդ սուրբ գիշերուան մէջ, Արիական հին ցեղի զաւակները կը համախմբուէին "Aïryana Vaéïa"ի տաճարներու մէջ, ինչպէս ժամանակին իրենց անտառներուն խորը: Երգերով ու կրակներով կը տօնակատարէին վերամուտը երկրային եւ արեգակնային տարիին, ձմրան մէջ բնութեան բեղմնաւորումը, կեանքի դողը մահուան խորին, կ'երգէին երկնքի տիեզերական համբոյրի երգը տրուած երկրին եւ յաղթական վերածնունդը նոր Արեւին մայր գիշերուայ կողմէ: Ռաման այս ձեւով կը միացնէր մարդկային կեանքը եղանակներու փոփոխութեան եւ աստղերու յեղափոխութեան, միեւնոյն ատեն անոնցմէ կ'արտացոլացնէր աստուածային իմաստութիւնը:

Ռաման կոչուեցաւ ժողովուրդներու պետ, մեծ արքայ: Հնդիկ բանաստեղծ Valmiki–ն այսպէս կ'ըսէ իր մասին· — Կապոյտ նուռնուֆարի աչքերով Ռաման, աշխարհի իշխանն էր, տէրը իր հոգիին եւ սէրը մարդկութեան, հայրը եւ մայրը իր հպատակներուն· ան գիտցաւ տալ բոլոր էակներուն սիրոյ շղթան:

Հաստատուելով Իրանի մէջ, Հիմալայա լեռներուն մօտ, ճերմակ ցեղը դեռ չէր տիրած աշխարհին, հարկ էր որ իր յառաջապահ գունդերը մխրճուէին Հնդկաստան, սեւամորթներու մայր կեդրոնը: Zend-Avesta գիրքը կը պարունակէ Ռամայի Հնդկաստանի վրայ կատարած այդ արշաւի մանրամասնութիւնները, որ մաս կը կազմէ հնդկական դիւցազներգութեան: Ռաման եղաւ աշխարհակալը Himavat-ի երկրին, որ բնակավայրն էր փիղերու, վագրերու եւ եղնիկներու: Իբր անձամբ առաջնորդեց իր բանակը, զօրաւոր եղաւ երկու ցեղերու բախումը, որոնց իւրաքանչիւրը կ'ուզէին ունենալ աշխարհի թագաւորութիւնն ու տիրապետութիւնը: Հնդկական դիւցազներգութիւնը զայն կը ներկայացնէ որպէս բախումը ճերմակ մոգերու ու կախարդներու ընդդէմ սեւ մոգերու ու կախարդներու: Ժողովուրդներու եւ "Djambous"–ներու թագաւորներու դէմ մղած այս պատերազմին մէջ Ռաման յայտնաբերեց անհերքելի ֆաջագործութիւններ ու դէպքեր, որոնք անհասկնալի ու անիմանալի են սովորական անձերու: Միայն **մեծ լուսաւորեալները** կարող են

նման արարքներ կատարել, որովհետեւ անոնք գիտեն բնութեան գաղտնի ծածուկ ուժերու օգտագործումը ի նպաստ իրենց:

Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Ռաման անապատի մէջ աղբիւրներ ժայթքեցուցած է, մանանա տեղացուցած է, ժանտախտաւորներ բուժած է "hom" կոչուած բոյսէ շինած հիւթով: Այս թուփը յետագային փոխարինած է ճագոմը: Ռաման զանազան ճարպիկութիւններով ազդեցութիւն կը բանեցնէր թշնամիներու վրայ: Սեւ ֆուրմերը շատ հասարակ ու սարսափազդու պաշտամունքներ կը կատարէին: Անոնք իրենց տաճարներուն մէջ հսկայ օձեր եւ նախաջրհեղեղեան հազուագիւտ կենդանիներ կը պահէին ու զանոնք պաշտել կու տային հանրութեան սարսափ ձգելով անոնց վրայ: Այդ անասուններուն կը կերակրէին մարդկային միսերով: Երբեմն Ռաման յանկարծակի կ'երեւար այդ տաճարներու մէջ ձեռքին մէջ ջահ մը բռնած ու սարսափ կը ձգէր անասուններու եւ ֆուրմերու վրայ: Երբեմն կ'երեւար պատերազմի դաշտի վրայ, թշնամիներու կեդրոնը, անզէն ու առանց պաշտպանի եւ ապա կ'անյայտանար, ոչ ոք կը համարձակէր իրեն մօտենալ: Երբ կը հարցնէին թէ բան մը չըրին ֆեզի թշնամիները, կ'ըսէր, անոնք նայուածքս տեսնելով խրատեցան:

Հնդկական դիւցազներգութիւնը Ռամային կը վերագրէ Սէյլան կղզիի գրաւումը, նկատելով զայն Ռամայի մեծագոյն գործը, որովհետեւ կղզին կեդրոնատեղին էր սեւամորթ մեծագոյն ֆուրմին Ravana-ի, որուն վրայ ճերմակ ֆուրմը Ռաման կրակէ կարկուտ տեղացուց ու ապա գրաւեց ամբողջ կղզին:

(*Շար.* 3)

ՀՍԿՈՒՄ

Կոշկոռ հողին ինկած ծունկի,
Ցոլքը աչքին կը ծովանայ.
Երկինքներու կարօտանքին
Ջերմ աղօթքը կը բարձրանայ:

Բորբ հսկումի կրակ շունչին
Եսը զոհած կը բորբոքի,
Որ փարատի իր մեղքերէն
Ու նոյնանայ յաւիտեանին:

Կոշկոռ հողին ինկած ծունկի
Ողբը շուրթին մեղքը կու լայ,
Որ Նարեկի կրակ էջին
Տառապանքի հսկում դառնայ:

ԱՐՏԱԿ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՉ

Չորրորդ Աւետարանը սիրոյ նոր աշխարհ մըն է, ուր աստուածային սէրը կը մարմնանայ եւ ցոյց կու տայ մարդոց, թէ Աստուած սէր է եւ որքան կը սիրէ մարդկութիւնը: Եւ այդ սիրոյ վկան է այս Աւետարանին հեղինակը, քանի որ ինքն ալ այդ աստուածային սիրոյ աշակերտը եղած է եւ այդ աշակերտը ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ՝ «Այն աշակերտը, զոր Յիսուս կը սիրէր»: Եւ այն աշակերտը կը կոչուէր Յովհաննէս՝ որդի Զեբեդէոսի:

1.- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ՝ ՈՐԴԻ ԶԵԲԵԴԷՈՍԻ

Ո՞վ էր Յովհաննէս որդի Զեբեդէոսի. Յիսուսի տասներկու առաքեալներէն մին էր, Գալիլիոյ Բեթսայիդա քաղաքէն: Հայրը կը կոչուէր Զեբեդէոս, իսկ մայրը՝ Սողոմէ, որ ազգականը կ'ըլլար Աստուածամօր, քանի որ Յովհաննէս երբ Յիսուսի խաչին քով կեցող կիներուն անուններուն յիշելու ատեն «Յիսուսի մօր քոյրը» կը գրէ փոխանակ Սողոմէ ըսելու, կ'երեւի չատ մօտ ազգականներ եղած ըլլան: Զեբեդէոս եւ իր երկու զաւակները՝ Յակոբոս եւ Յովհաննէս ձկնորսութեամբ կը զբաղէին եւ իրենց հետ միասին աշխատող վարձակալներ ունէին (Մրկ. Ա. 20): Ասիկա ցոյց կու տայ թէ Յովհաննէս բարեկեցիկ ընտանիքի մը զաւակն էր:

Յովհաննէս նախ՝ աշակերտած էր Յովհաննէս Մկրտիչին (Յվհ. Ա. 40): Յովհաննէս իր աշակերտութեան շրջանին կը ներկայանայ իբրեւ անհանդուրժող անձ մը, եւ կ'ըսէ Յիսուսի. «Վարդապետ, մէկը տեսանք որ քու անունովդ դեւեր կը հանէր, եւ մեր ետեւէն չէր պտտէր, եւ զայն արգիլեցինք՝ մեր հետ չպտտելու համար» (Մրկ. Թ. 37):

Յովհաննէս հանդէս կու գայ իբրեւ վրէժխնդիր անձնաւորութիւն: Այսպէս, երբ Յիսուս իր առջեւէն պատգամաւորներ ղրկեց Սամարացւոց մէկ գիւղը որպէսզի իրեն համար պատրաստութիւն տեսնեն, այդ տեղի մարդիկը չընդունեցին զինք: Երբ Յովհաննէս եւ իր եղբայրը լսեցին՝ ըսին Յիսուսի. «Տէր, կ'ուզե՞ս որ ըսենք երկինքէն կրակ իջնէ եւ սատկեցնէ զանոնք, ինչպէս Եղիա (մարգարէն) ալ ըրաւ» (Ղկ. Թ. 52–54):

Յովհաննէս փառասէր էր, եւ այսպէս, իր եղբօր՝ Յակոբոսին հետ կ'ուզէին Յիսուսի թագաւորութեան մէջ, մէկը աջ կողմը եւ միւսը ձախ կողմը նստիլ: (Մրկ. 35–39): Սակայն, միշտ նուիրումով լեցուն կորովի աշակերտ մըն էր: Սակայն, երեք տարիներու ընթացքին, նկարագիրը կը փոխակերպուի եւ սիրոյ Վարդապետին կը նմանի սիրով եւ զոհողութեամբ: Եւ ասոր համար ալ ար-

ժանացաւ Յիսուսի սիրոյն եւ կոչուեցաւ «Սիրելի աշակերտ» տիտղոսին: Եւ այդ սիրոյ մէջ ալ մնաց մինչեւ վերջը: Այսպէս, Յիսուսի ձերբակալման գիշերը, Գեթսեմանի պարտէզին մէջ, Յուդան համբոյրով կը մատնէր իր սիրոյ Վարդապետը, մինչ միւս ինն աշակերտները փախած էին արդէն, իսկ Պետրոս աղախինէն վախնալով՝ կ'ուրանար իր Վարդապետը, անիծելով եւ երդում ընելով, թէ՝ «Ես այդ մարդը չեմ ճանչնար» (Մրկ. ԺԴ. 70): Իսկ Յովհաննէս մեծ սիրով կը պաշտէր զինք: Սէրը վախ չունի, եւ սէրը երբեք չի սպառիր (Ա. Կորնթ. ԺԳ. 8): Անվեհեր եւ հաւատարմօրէն հետեւեցաւ իր սիրելի Վարդապետին չարչարանաց ամբողջ գիշերը, խաչի ճանապարհը եւ մինչեւ Golgotha, ուր արժանացաւ Յիսուսի գերագոյն սիրոյն: Յիսուս իր մօր յանձնեց Յովհաննէսը ըսելով. «Ահա քու որդիդ» եւ ապա դառնալով իր աշակերտին ըսաւ. «Ահա քու մայրդ. եւ այն ժամանակէն աշակերտը զայն իր տունը առաւ» (Յվհ. ԺԹ. 26–27):

Կիրակի առաւօտ, երբ իմացաւ Յիսուսի թափուր գերեզմանին մասին, Պետրոսի հետ գերեզման վազեց, տեսաւ եւ հաւատաց:

Յիսուսի Համբարձումէն ետք, Յովհաննէս մնաց Երուսաղէմի մէջ եւ զբաղեցաւ Աւետարանի քարոզութեամբ, եւ եղաւ առաջին Եկեղեցիին՝ «Սիւներէն» մէկը՝ Յակոբոս Տեառնեղբօր եւ Պետրոսի հետ (Գաղ. Բ. 9): Երուսաղէմի առաքելական ժողովէն ետք, առաքեալները ցիրուցան եղան զանազան երկիրներ: Աւանդաբար կը պատմուի՝ թէ Յովհաննէս ալ գացած է Եփեսոս, ուր մնացած է երկար տարիներ եւ ընդարձակած՝ Պօղոս Առաքեալի այնտեղ սկսած գործը մինչեւ որ աքսորուեցաւ Եգէականի Պատմոս կղզին, ուր գրեց իր «Յայտնութեան» գիրքը:

Իր խոր ծերութեան տարիքին մէջ երբ ի վիճակի չէր քարոզելու, զինք Եկեղեցի կը տանէին եւ հոն աթոռի վրայ նստեցնելով՝ կ'ըսէր միայն այս նախադասութիւնը. «Որդեակներս, սիրեցէք զիրար»:

Երբ իրեն հարց տուին թէ ինչո՛ւ միայն այս խօսքերը կը կրկնէ միշտ, ինք պատասխանած է. «Սէրն է Յիսուսին մեծագոյն պատուէրը: Որովհետեւ եթէ մարդիկ սորվին անկեղծօրէն զիրար սիրել, այլեւս պէտք չեն ունենար ուրիշ խրատի. զիրար սիրելով՝ արդէն ամէն պատուէր կատարած կ'ըլլանք:

Կը կարծուի թէ վախճանած է 100 թուականին՝ չուրջ 95 տարեկան հասակին մէջ: Հակառակ կրած բազում չարչարանքներուն, իր մահը տեղի ունեցած էր խաղաղ պայմաններուն տակ Եփեսոսի մէջ: Երբ գուշակեց թէ այլեւս իր կեանքին վախճանը հասած է, պատուիրեց իր աշակերտներուն որ իր գերեզմանը պատրաստեն. եւ երբ պատրաստեցին՝ իջաւ յօժարակամ մէջը եւ հոգին աւանդեց:

2.- ՈՐՈ՞ՆՑ ՈՒՂՂՈՒԱԾ Է ԱՅՍ ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ.

Չորրորդ Աւետարանը գրուեցաւ պաշտպանելու Քրիստոսի աստուածութիւնը՝ յատկապէս Գնոստիկեան աղանդին դէմ, որ կ'ուրանար Յիսուսի ճշմարիտ աստուածութիւնը: Հետեւաբար, հաւատացեալներ Քրիստոսի աստուածութեան մասին լուսաբանութեան կը կարօտէին: Յովհաննէս գրելով իր Աւետարանը լրացուց այս պահանջը (Յվհ. Ի. 31): Եւ նոյն ատեն իր հոգեւոր պարունակութեամբ ու կրթիչ հանգամանքով ներշնչումի մեծ աղբիւր մը եղաւ:

3.- ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Սկիզբէն ի վեր չորրորդ Աւետարանին հեղինակը Յովհաննէսը ճանչցուած է: Աւետարանին ուսումնասիրութիւնն ալ ցոյց կու տայ թէ այս գրքին հեղինակը Պաղեստինի մէջ ապրած մէկը պէտք է եղած ըլլայ: Նախ՝ հրէական սովորութեան քաջատեղեակ է, եւ երկրորդ՝ շատ լաւ գիտէ Պաղեստինի աշխարհագրութիւնը: Այսպէս, երբ կը յիշէ Բեթաբարա՝ որ Յորդանանու անդիի կողմն է (Յվհ. Ա. 28), ճչգրտօրէն ցոյց կու տայ:

Ուրիշ ապացոյց մըն ալ թէ իր Աւետարանին մէջ ոչ իր անունը կը յիշէ եւ ոչ իր եղբօր՝ Յակոբոսին անունը, ոչ ալ իր մօր՝ Սողոմէի անունը: Իր մասին խօսած ատենը կ'ըսէ. «Այն աշակերտը՝ զոր Յիսուս կը սիրէր՝ (Յվհ. ԺԳ. 23, 25, Ի. 2, ԻԱ. 20), կամ ալ պարզապէս՝ «այն աշակերտ»ը ըսելով:

4.- ԱՂԲԻՒՐԸ

Յովհաննէս Աւետարանիչ ուրիշ աղբիւրի պէտք չունէր, քանի որ ինք առաջին օրէն հետեւած էր Յիսուսի, եւ ոչ միայն երկոտասան առաքեալներէն մէկն էր, այլ երբեակ խումբին ալ ամենէն սիրելին էր: Յովհաննէս ինչ որ կը պատմէ իր տեսածն ու լսածն է: Յովհաննէսն է որ միայն կը յիշէ Յիսուսի Եօթն անգամ Երուսաղէմ եւ Բեթանիա ելած ըլլալը ուր եւ ինք կ'ընկերանար այս ճամբորդութիւններուն. մինչ միւս Աւետարանիչները միայն մէկ անգամ կը յիշեն զայն: Ականատեսի իսկական վկայ մըն է Յիսուսի խօսքերուն եւ արարքներուն: Անշուշտ, երբ ինքը իր Աւետարանը կը խմբագրէր, առաջին երեք Աւետարանները ծանօթ էին իրեն. բայց փոխանակ անոնց հետեւելու, ինքը նոր տեսակէտով մը մօտենալով ամբողջացուց եւ լրման հասցուց զանոնք:

5.- ԼԵԶՈՒՆ

Յովհաննէս առաքեալ իր Աւետարանը յունարէն լեզուով գրած է, թէեւ արամերէն լեզուի ազդեցութիւնը շատ զգալի է անոր մէջ, իսկ ոմանք ասկէ հետեւցնելով՝ կը կարծեն թէ արամերէն լեզուով գրած ըլլայ: Բայց այս կարծիքը ընդունուած չէ ամէնուն կողմէ:

6.- ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Յովհաննէս Աւետարանիչ իր յառաջացած տարիքին մէջ գրած է իր Աւետարանը, Եփեսոսի մէջ, ինչպէս կը վկայէ Երանոս Հայրապետը (120–202): Հաւանական է որ այս Աւետարանը գրուած ըլլայ Ներուսս կայսեր օրով (96–ին):

7.- ՄԱՍՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Յովհաննու Աւետարանը կոչուած է սիրոյ Հոգեւոր Աւետարան:
Աւետարանին նախաբանը. — Ա. 1–17:
Յովհաննէս իր Աւետարանը կը սկսի օրհներգով մը, որ Աւետարանին նա–

խաբանն է, եւ նոյն ատեն ամբողջ Աւետարանին՝ ամփոփումը: Այս նախաբանը, որ կը ներկայացուի օրհներգի ձեւով, չատեր կը խորհին թէ իբրեւ օրհներգութիւն երգուած ըլլայ Յովհաննու չրջանակին մէջ, նախքան Աւետարանին նախաբանը ըլլալը: Օրհներգութիւններու ներմուծմանց մասին կը վկայեն Պօղոս Առաքեալի թուղթերը. այսպէս՝ «Քրիստոսի խօսքը ձեր մէջ բնակի առատապէս ամէն իմաստութեամբ՝ իրար սորվեցնելու եւ խրատելու՝ սաղմոսներով եւ օրհնութիւններով ու հոգեւոր երգերով ձեր սիրտերուն մէջ չնորհքով զԱստուած օրհնելու» (Կող. Գ. 16): Այս երգերուն աղբիւրը Աստուծոյ խօսքն է կամ Սուրբ Հոգին:

Ա. 18 – Բ. 11:

Յետոյ Աւետարանիչը կը սկսի պատմել Յիսուսի առաջին հանդիպումը Յովհաննէս Մկրտիչին եւ Յիսուսի յետագայ աշակերտներուն հետ: Դէպքերը կ'ընթանան մէկ չաբթուան ընթացքին: Ինչպէս որ Աստուած եօթը օրուան մէջ ստեղծեց աշխարհը, իր միածին Որդին ալ եօթը օրուան մէջ կ'աւետէ նոր ստեղծումը «չնորհօք եւ ճշմարտութեամբ»:

Ա. Հրաշքները Աստուծոյ փառքին համար.

Համատես Աւետարաններուն մէջ Յիսուս կարեկցելով ու խղճալով կը կատարէր իր հրաշքները: Յիսուս, բորոտին բժշկութեան ատեն, խղճալով՝ ձեռք երկարեց, դպաւ անոր եւ ըսաւ. «Կ'ուզեմ, մաքրուէ՛» (Մրկ. Ա. 41): Յիսուս կը կարեկցի Յայրոսին (Մրկ. Ե. 22): Յիսուս կը ցաւի լուսնոտ տղուն հօրը վրայ (Մրկ. Թ. 14): Նայինի պատանիի յարութեան ատեն, Ղուկաս Աւետարանիչ կը գրէ. «Եւ Տէրը զայն տեսնելով՝ խղճաց կնոջ վրայ եւ ըսաւ. Մի՛ լար»: Պատանիին յարութիւն առնել տալէն ետք՝ տուաւ իր մօրը (Ղկ. Է. 15): Իսկ Յովհաննու Աւետարանին մէջ, հրաշքները տեղի կ'ունենան ոչ թէ կարեկցութեան համար, այլ՝ Աստուծոյ փառքին համար:

Կանայի հարսնիքին, գինիի հրաշքէն ետք, Աւետարանիչը կը գրէ. «Յիսուս հրաշքներուն սկիզբը զայս ըրաւ Գալիլիոյ Կանա քաղաքին մէջ եւ իր փառքը յայտնեց» (Յվհ. Բ. 11):

Ի ծնէ կոյրին բժշկութեան ատեն Յիսուս կ'ըսէ. «Որպէսզի աստուծոյ գործերը անոր վրայ յայտնի ըլլան» (Յվհ. Թ. 3):

Ղազարու յարութեան ժամանակ Յիսուս կ'ըսէ. «Աստուծոյ փառքին համար է, որպէսզի Աստուծոյ Որդին անով փառաւորուի» (Յվհ. ԺԱ. 4):

Աւետարանիչը իբրեւ եզրակացութիւն կ'աւելցնէ. «Յիսուս չատ ուրիշ նշաններ ալ ըրաւ իր աշակերտներու առջեւ, որոնք այս գրքին մէջ գրուած չեն: Բայց այսչափ գրուեցաւ, որպէսզի հաւատաք թէ Յիսուս՝ Քրիստոսն է, Աստուծոյ Որդին, հաւատալով՝ յաւիտենական կեանք ունենաք անոր անունովը» (Ի. 30–31):

Բ. — Հրաշքներուն նշանակութիւնները.

Յովհաննէս Աւետարանիչ Յիսուսի միայն եօթը հրաշքները կը պատմէ. Սակայն ամէն հրաշքէ ետք, վարդապետական երկար քարոզներ ունի:

— Այսպէս, Բեթհեզդայի անդամալոյծին բժշկութենէն ետք, Շաբաթ օրը, Հրեաներու տրտունջքին համար կ'ըսէ. «Իմ Հայրս մինչեւ հիմա կը գործէ, ես ալ կը գործեմ» (Ե. 17), Սբ. Գրոց վկայութիւններով իր ո՛վ ըլլալը կը յայտնէ (Ե. 19–47):

— Հացերու հրաշքէն ետք, Յիսուս կը խօսի կենաց Հացին մասին, Սբ. Հաղորդութեան մասին (Ջ. 1–72):

— Ի ծնէ կոյրին բժշկութենէն ետք, Յիսուս կ'ըսէ, թէ ինքն է աշխարհի յաւիտենական լոյսը (Թ. 1–41):

— Ղազարու յարութենէն ետք, Յիսուս կը յայտնէ, թէ ինք է Յարութիւն եւ կեանքը (ԺԱ. 1–46):

Գ.- Յիսուսի Մարդկութիւնը.

Յովհաննու Աւետարանին մէջ չատ չեչտուած է Յիսուսի մարդկութիւնը եւ աստուածութիւնը: Այսպէս, Յիսուսի բարկութիւնը տաճարի մաքրագործութեան ընթացքին. «Եւ չուանէ խարազան մը շինելով՝ ամէնը տաճարէն դուրս հանեց» (Յվհ. Բ. 15): Յիսուս ճամբայէն յոգնած ըլլալով՝ նստաւ աղբիւրի մը վրայ, որ Սիւքար քաղաքին մօտ էր (Դ. 6): Իր աշակերտները իրեն հաց կը հրամցնէին՝ ըսելով. — Ռաբբի, հաց կեր (Դ. 31): Յիսուս կարեկցութիւն ցոյց տուաւ անօթիներուն (Ջ. 5) եւ վախցած մարդոց (Ջ.26): Յիսուս խռովեցաւ (ԺԱ. 33), Յիսուս լացաւ (ԺԱ. 35), իր սրտին մէջ հառաչելով՝ գերեզման կու գայ (ԺԱ. 38): Յիսուս խաչին վրայ կ'ըսէ. ծարաւի եմ (ԺԹ. 28): Այսպիսով, Յովհաննէս մեզի ցոյց կու տայ թէ Յիսուս ստուերային կամ երեւութական անձ մը չէր: Ինչպէս նաեւ խաչի ճանապարհի վրայ կը գրէ. «Եւ ինքը իր խաչը վերցնելով՝ ելաւ գագաթ ըսուած տեղը (ԺԹ. 17):

Դ.- Յիսուսի աստուածութիւնը.

Այս Աւետարանին մէջ չեչտուած է Յիսուսի աստուածութիւնը:

ա.– Յովհաննէս Աւետարանիչ սկիզբէն իսկ չեչտած է Յիսուսի նախագոյութիւնը: «Սկիզբէն էր բանն» (Ա.1), «Աբրահամի ըլլալէն առաջ եմ ես» (Ը. 58):

բ.– Յիսուս կը խօսի իր փառքին մասին որ աշխարհի ըլլալէն առաջ ունէր իր Հօր քովը (ԺԷ. 5):

գ.– Միշտ կը խօսի, թէ Ինք երկինքէն, Հօր կողմէ ղրկուած է (Ջ. 33–38):

դ.– Յովհաննէս Աւետարանիչ միւս Աւետարաններէն աւելի կը չեչտէ Յիսուսի ամենագէտ ըլլալը: Այսպէս, երբ կը խօսէր Սամարացի կնոջ հետ, գիտէր այդ կնոջ անցեալի բոլոր պատմութիւնը (Դ. 16–18): Յիսուս պէտք չունէր մարդոց հարցնելու թէ «Ինչ կար մարդու մէջ» (Բ. 25, Ե. 6): Յիսուս գիտէր թէ Յուդա զինք պիտի մատնէր (Ջ. 61–64): Յիսուս գիտէր Ղազարոսի մահացու հիւանդութիւնը նախքան որեւէ մէկը իրեն ըսելը (ԺԱ. 14):

8.- ՅԻՍՈՒՍԻ ՄԱՅՐԸ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Յովհաննէս Աւետարանիչ վարդապետական չատ կարեւոր երկու պարագաներուն մէջ կը յիշէ Յիսուսի մայրը: Նախ՝ Կանայի հարսնիքին, ուր Աստուածամօր բարեխօսութեամբ ջուրը գինիի կը փոխուի եւ նոյն ատեն մեր ականջներուն մէջ հնչեցնել կու տայ իր պատգամը. «Ինչ որ ձեզի ըսէ՝ ըրէք» (Յվհ. Բ. 5): Ուստի, երբ մենք կ'աղօթենք Աստուածամօր, կամ անոր բարեխօսութիւնը կը հայցենք, ոչ թէ մեր Տէր Քրիստոսը նսեմացուցած կ'ըլլանք, այլ ընդհակառակը Զինքն պատուած եւ փառաւորած կ'ըլլանք, Իր մայրը իբրեւ

միջնորդ առնելով, Յիսուս եւ մեր միջեւ, ինչպէս Քրիստոս միջնորդ է Հօր Աստուծոյ եւ մեր միջեւ (Ա· Տիմ· Բ· 15):

Երկրորդ՝ Աստուածամայրը կը կենայ իր Միածին Որդիին խաչին քով, իրեն հետ երեք կիներ· Իր մօր քոյրը՝ (Սողոմէ, աւետարանիչին մայրը), Մարիամ՝ Կղէովպասի կինը, եւ Մարիամ Մագդաղենացի եւ Յովհաննէս Աւետարանիչը: Յիսուս խաչին վրայէն դարձեալ «Ով կին» ըսելով կը խօսի իր մօրը, ինչպէս ըսած էր Կանայի հարսնիքին: Այս տիտղոսով Յիսուս կը հաստատէ իր մօր կոչումը, որ Ծննդոց Գիրքին Գ· 15 համարի մարգարէութիւնն է որ կը կատարուի յանձին Աստուածամօր, որուն Զաւակը պիտի ջախջախէր բանսարկու օձին գլուխը: Եւ Իր մայրը յանձնելով իր սիրելի աշակերտին՝ Յովհաննէսին, իբրեւ ՄԱՅՐ եւ փոխադարձաբար իբրեւ ՈՐԴԻ, անով ալ բոլոր ճշմարիտ հաւատացեալներու Մայրը կ'ըլլայ եւ կը հաստատուի հոգեւոր յաւիտենական եղբայրութիւնը: Եւ ճիշդ այս պատճառով, Զատկուան առաւօտը, Յարուցեալ Յիսուս Մարիամ Մագդաղենացիի կ'ըսէ· «Գնա ԵՂԲԱՅՐՆԵՐՈՒՍ եւ ըսէ անոնց, թէ ես կ'ելլեմ իմ Հօրս եւ ձեր Հօր, իմ Աստուծոյս եւ ձեր Աստուծոյն մօտ» (Յհ· Ի· 17):

9.- ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Յովհաննու Աւետարանը կը բաղկանայ 21 գլուխներէ եւ կը բաժնուի 9 մասերու: Նախաբանը· — Ա· 1–17· Յիսուսի նախագործիւն՝ Ի Սկզբանէ էր Բանն:

1·– Մեսիական առաքելութեան առաջին շաբաթը (եօթը օրերը): Յիսուս կը յայտնուի իբրեւ Մեսիա, կը վերջանայ Կանայի հարսնիքի գինիի հրաշքով (Ա· 18–Բ· 11):

2·– Դէպքերը կը կեդրոնանան առաջին Զատկի շուրջը եւ կը վերջանայ Կանայի ազնուական մարդու մը որդիի բժշկութեամբ (Բ· 12–Դ· 54):

3·– Շաբաթ օրուան մէջ, անդամալոյծին բժշկութիւնը Բեթհեզդա աւազանին մօտ (Ե· 1–47):

4·– Զատիկ եւ կենաց հացը: (Զ· 1–71): Յիսուս հրաշք կը կատարէ· հինգ հացերը բազմացնելով՝ հինգ հազար մարդիկ կը կերակրէ:

5·– Տաղաւարաց տօնը եւ ի ծնէ կոյրին բժշկութիւնը (Է· 1–ԺԱ· 54):

6·– Նաւակատիքի տօնը եւ Ղազարու յարութիւնը (Ժ· 22–ԺԱ· 54):

7·– Աւագ Շաբաթ եւ խաչելութեան զատիկը (ԺԱ· 55–ԺԹ· 42):

8·– Յարութիւն Տեառն եւ յետ Յարութեան շաբաթը (Ի· 1–29):

9·– Յաւելուած, ԻԱ· գլուխը· Եկեղեցւոյ կեանքի աւետումը եւ Յիսուսի երկրորդ գալստեան սպասումը:

10.- ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Արդարեւ, որքան սերտենք Յովհաննու Աւետարանը այնքա՛ն աւելի չատ պիտի սիրենք զայն: Եօթանասուն տարուան ընթացքին՝ Յովհաննէս Աւետարանիչ միշտ մտածեց Յիսուսի մասին: Օրըստօրէ Սուրբ Հոգին լուսաւորեց անոր միտքը աւելի լաւ հասկնալու Յիսուսի խօսքերը: Ուստի, երբ Յովհաննէս իր կեանքի վախճանին կը հասնէր եւ իր օրերը համրուած էին, եւ

ինք Առաքեալներուն վերջին վկան մնացած էր, ոչ միայն կը յիշէր Յիսուսի խօսքերը՝ այլ ամէն խօսքին ճշմարիտ խորհուրդը եւ նշանակութիւնը կը գտնէր: Կը յիշէր Յիսուսի խօսքը որ ըսած էր· «Ձեզի տակաւին շատ բաներ ունիմ ըսելու, բայց հիմա չէք կրնար տանիլ: Բայց երբ գայ ան՝ ճշմարտութեան Հոգին, ձեզ պիտի առաջնորդէ կատարեալ ճշմարտութեան» (Յվհ· ԺԶ· 12–13): Շատ բաներ կային, որոնք եօթանասուն տարիներ առաջ լաւ չէր կրցած հասկնալ, եւ ահաւասիկ եօթանասուն տարուան ընթացքին ճշմարտութեան հոգին իր մէջ յայտնութիւններ ըրաւ:

Արդարեւ եւ իրաւամբ, այս նոյն ճշմարտութեան Սուրբ Հոգին է որ դարերու ընթացքին Եկեղեցւոյ Հայրապետներու, Վարդապետներու եւ Սուրբերու մէջէն Յիսուսի խօսքերուն յայտնութիւնները ըրած է եւ իբրեւ վարդապետութիւն հաստատուած է Եկեղեցւոյ կողմէ: Անոնք որոնք չեն ընդունիր այս ներշնչեալ առաքելական վարդապետութիւնները, այդպիսիները ոչ միայն ճշմարտութեան սուրբ Հոգիի դէմ ելած կ'ըլլան, այլեւ կ'ամլացնեն Քրիստոսի Եկեղեցին եւ Սուրբ Հոգիին մշտական ներգործութիւնը չեն ընդունիր: Որովհետեւ Սբ· Հոգին ամէն դարուն, մարդոց հասկացողութեան չափովը կը լուսաւորէ Եկեղեցւոյ Վարդապետները եւ Սուրբերը, որոնք սուրբ Հոգիով լուսաւորուած կը մեկնաբանեն մեզի Յիսուսի խօսքերու ճշմարիտ մեկնութիւնը եւ վարդապետութիւնը:

Այսպէս, Յովհաննու Աւետարանին ետին կայ ամբողջ Եփեսոսի Եկեղեցին, ամբողջ սուրբերու խումբը, առաքեալներու վերջին վկան, Ս· Հոգին եւ Յարուցեալ նոյն ինքն Քրիստոսը:

Մարսէյլ, Դեկտեմբեր 1987 **ՎԱՉԷ Ծ. ՎՐԴ. ԻԳՆԱՏԻՈՍԵԱՆ**

ՔՐԻՍՏՈՍ ԸՍՏ ՆԱՐԵԿԻ*

Աշխարհն իր տուեալներով, կեանքն իր բազմօրինակ արտայայտութիւններով, իր գեղեցկութիւններով ու բարիքներով առ հասարակ մարդկանց, անգամ նախապատմական մարդուն չի բաւարարել՝ եւ կեանքում դժգոհների, իրենց դժբախտ զգացողների թիւն աւելի է եղել, քան բախտաւորների: Դժգոհների մէջ յատուկ ուշադրութեան արժանի են նրանք, որոնց դժգոհութեան աղբիւրը նիւթական անապահով վիճակը չէ, այլ այն ձգտումը, որ նրանց մէջ եղել է իտէալ մարդու, կատարեալ անանց երջանկութեան մասին: Այդ դժգոհները իրենց իտէալն են ունեցել երջանիկ եւ կատարեալ մարդու մասին, համեմատել են իրականութեան հետ, տեսել, որ իրականութիւնը չի բաւարարում իրենց պահանջներին, փորձեր են արել պայքարելու, նկատել են փորձերի թերութիւնը եւ դժգոհել են աշխարհից:

Այդպիսիների համար կեանքը, թէկուզ եւ իրենց միակողմանի հայեցակէտից նայած, եղել է թերի, անկատար, թոյլ, անբաւարար, աւելի դժբախտութեան, քան բախտաւորութեան աղբիւր: Այդպիսիները իրենց հոգու խորքում ունեցել են սուր պայքար իրականութեան դէմ ուղղուած, եւ եղել են մաքառողներ: Դրանք նիւթ ունենալով դրսի աշխարհը, իրենց սովորածը, տեսածն ու լսածը, իրենց հոգու բովում հալել, ձուլել են այդ նիւթը, նոր կերտուածք արտադրել, որն իրենց իտէալն է դարձել, որի նմանը աշխարհում չեն տեսել: Ոմանք այդ կատարելութեանը իտէալական մարդ են ասել, ոմանք հրեշտակ, ոմանք գերմարդ, ոմանք աստուած, եւայլն: Իտէալը ստեղծուել է, եղել է ձգտման առարկայ, բայց չիրականացող· որից եւ առաջ է եկել դժգոհութիւն:

Քրիստոնէական աշխարհում այդ իտէալը եղել է Քրիստոսի անձնաւորութիւնը, որը իւրաքանչիւր անկեղծ հաւատացողի ձգտման առարկան է եղել՝ իբրեւ մարդու զարգացման բարձրագոյն տիպար: Եւ քրիստոնէութեան պատմութեան մէջ քիչ չեն օրինակներ այն մարդկանց, որոնք ծանր զոհողութիւններ են յանձն առել, ճահատակուել են զարհուրելի տանջանքներով, այդ իտէալին հասնելու:

Քրիստոսի անձնաւորութիւնը իր բարոյական ուսմունքով, մարդ անհատի կատարելագործման գաղափարով այնքան հարուստ, այնքան բազմակողմանի է, որ իւրաքանչիւր անկեղծ հաւատացեալ կարողացել է իր հոգու պահանջների համապատասխան նիւթ գտնել, այդ անձնաւորութեան էութեան մէջ իրեն

* Արեւելեան Անապատականը եւ «Նարեկ»ը, Երուսաղէմ, 1937, էջ 170–184

տագնապող հարցերի լուծումն ստանալու: Քրիստոս կատարեալ մարդու լաւագոյն յատկութիւնների-առաքինութիւնների զարմանալի մարմնացումն է եւ կեանքի դժգոհներից շատերը նրա մէջ գտել են հոգու հանդարտութիւն:

Քրիստոսի անձնաւորութեան հարուստ բովանդակութեան ու բազմակողմանիութեան հետեւանք է այն, որ իւրաքանչիւր ազգ նրա մէջ իւր բաւարարութիւնն է գտել եւ նրա անունով յատուկ եկեղեցի հիմնել: Եկեղեցու զանազան աստուածաբանները-վարդապետները նրան տարբեր են հասկացել, եւ աղանդաւորները անպակաս են եղել եկեղեցու պատմութեան մէջ: Նոյն եկեղեցու հաւատարիմ վարդապետներն էլ միօրինակ չեն հասկացել նրան. ոմանք նրա անձնաւորութեան մի կողմն են շեշտել, ոմանք միւսը:

Նարեկացին եւս նման տիպի կեանքի դժգոհներից է եւ նա եւս իւր իտէալ-կատարելութիւնը Քրիստոսի մէջ է գտնում. նրա մէջ է որոնում իւր հոգու հանգիստը: Նարեկացին դժգոհում է այն իսկ պատճառով, որ նա իրեն համեմատում է իւր իտէալի հետ, տեսնում ահագին տարբերութիւն. իտէալը կատարելութիւն է, ինքը թերութիւն. իտէալը մեղքից-պակասութիւնից զերծ է, ինքը մեղքերի ծով:

Նարեկացու գաղափարական-իտէալական մարդը, որին պիտի հասնել՝ Քրիստոս է. բայց նա իւր գաղափարականին միօրինակ պարզ չէ ուրուագծում. նրա աղօթագրքում Քրիստոս երկու ձեւով է երեւան գալիս եւ պատճառն այն է, որ Նարեկացին ե՛ւ աղօթաւոր-որոնող-տանջուող հոգի է ե՛ւ միաժամանակ որոշ հիմնարկութեան՝ հայ եկեղեցու պաշտօնեայ վարդապետ, որի համար կայ պարտադիր տօգմա, մշակուած հաւատամք: Երբ Նարեկացին իբր վարդապետ է մտածում ու գրում, նա միջնադարի սկոլաստիկ վարդապետ է, չոր ու ցամաք տեսական դատողութիւններ տուող Քրիստոսի մասին, իսկ երբ նա իբր աղօթող-որոնող է խօսում, գրում՝ Քրիստոս շունչ, կենդանութիւն է ստանում, մարմնանում, նրա աղօթքի ջերմութեամբ կենդանանում, ստանում միտք, զգացմունք եւ աղօթողի առաջ կանգնում է իբրեւ մի կենդանի էակ:

Մեզ հետաքրքրողը այս դէպքում ի հարկէ նրա վերջին ըմբռնումն է, սակայն տարբերութիւնը պարզելու համար արժէ յիշել եւ նրա առաջին ըմբռնումը: ԼԴ. գլխում նա իր ըմբռնումն է տալիս Նիկիայի հաւատոյ հանգանակի մասին, որը Միջին դարու սովորական եկեղեցական ըմբռնումն է՝ արտայայտուած Նարեկացու իւրայատուկ ոճով միայն, որը ընդունած դաւանանքից հեռու չէ: Ահա մի նմոյշ այդ դատողական մեկնաբանական ըմբռնումից. «Խոստովանիմք եւ դաւանիմք, պաշտեմք եւ երկրպագեմք զուղղափառ միութիւն ամենասուրբ Երրորդութեանն. աստուածութիւն անճառ, միշտ բարի, նոյնագոյ, հաւասարապատիւ, անհաս՝ իմաստից թեւոց սլացման, ի վեր քան զօրինակ եւ անդր քան զնմանութիւն. գերազանց գոլով սահմանի անպարագիր բացարձակութեամբ, յառաջ քան զհիմն յաւիտեանից անտարրափակ էութեանց ստեղծականացս կարգաց, օրհնաբանութեամբ անթարգմանելեաւ ամենահարուստ մեծութեամբ յաւէտ պսակեալ, հաստիչ ժամանակաց եւ որ ի ժամանակի են կերպաւորեալք, ինքն պատճառ հանդերձիչ եւ յարմարապէս յօրինիչ տեսականաց եւ աներեւութից» (ԼԴ. գլուխ): Քրիստոս «անապական խառնութեամբ կերպացեալ զմերս ի մարմնի, ըստ օրինի հոգւոյ ընդ մարմնոյ, եւ ոսկւոյ ընդ հրոյ. եւ կամ յայտնապէս իսկ ասել՝ լուսոյ ընդ օդոյ, ոչ փոփոխեալ եւ ոչ անջատեալ»: Մի մեկնաբանական բացատրութիւն, որ առ

հասարակ եկեղեցու տօգմայի ոգուն է համապատասխան ու փիլիսոփայական-բնազանցական կնիք ունի իր վրայ:

Այլ է Նարեկացու Քրիստոսը, երբ նրա առաջ ծունկի եկած, ձեռքերը վերամբարձ, աչքերը արցունքով լի, անվերջ հառաչում աղօթում է: Այդ Քրիստոսը մետաֆիզիկ բնոյթ չունի այլեւս, այլ կենդանի է, եւ նա տեսնում է նրան· «աչօք իսկ իմովք տեսի» (ԻԷ· գլուխ): Սքանչացման հրաշալի րոպէն է ապրում աղօթաւոր Նարեկացին, որովհետեւ նրա համար Քրիստոս որքան եւ մեծ է, Աստուած ըստ ամենայնի, բայց ամենից աւելի բարձր է նա, որովհետեւ նա միայն կարողանում է «թողուլ զմեղս եւ ջնջել զանօրէնութիւնս» (ԽԹ· գլուխ): Անսահման ողորմածութեան աղբիւր է Քրիստոս, երբ Նարեկացին աղօթում է եւ իրեն զգում է ամենից մեղաւոր, խնդրում է որ բոլոր մեղաւորներին ներէ, բայց երբ խօսում է մեկնող-վարդապետող Նարեկացին, իբրեւ եկեղեցու պաշտօնեայ դառնում է անհամբերատար, նզովող հալածող: Եթէ որեւէ մէկը երրորդութեան անարատ միութիւնը այլ կերպ բացատրէ, քան եկեղեցին՝ իմն է ընդունում այդպիսին «իբր զդժնդակ դեւս դիմամարտիկս գազանականս հերձեալ ի միջոյ ի բաց հալածեմք, եդեալ ի նզովս զնոյնս ընդ նոսին՝ փակեմք ընդդէմ նոցին զկենացն մուտ եկեղեցականս դաւթի» (ԼԴ· գլուխ): Այն Նարեկացին որ ընդունում է թէ Քրիստոս հէնց մոլորեալ ոչխարի համար է աշխարհ եկել, որը պիտի իրեն անընդհատ ներէ եթէ օրական հօթանասուն անգամ հօթն էլ մեղանչէ, այդ Նարեկացին նզովում է եւ հալածում մի մոլորածի, որովհետեւ նրա մէջ խօսում է վարդապետ Նարեկացին, եկեղեցու պաշտօնեան: Աւելի պարզ այդ երեւում է Նարեկացու ընդդէմ «պիղծ աղանդաւորացն Թոնդրակեցւոց, նոր Մանիքեցոց» գրուած հատուածից (ՀԵ· գլուխ)· ուր նա յայտնում է, որ եկեղեցին չընդունողին «մերժէ յերեսաց իւրոց Հայրն ամենակալ, ի ձեռն Բանին իւրոյ էակցի, բարձեալ ի նմանէ եւ զաւանդ շնորհի Հոգւոյն փառակցի· փակեսցէ զդուռն կենացս այս առագաստի յանդիման նորին»: Թոնդրակեցոց աղանդին պիղծ ասող եւ երկնքի արքայութիւնից նրանց հեռացած համարող Նարեկացու մէջ խօսում է եկեղեցու տօգման պաշտպանողը: Այս նզովքն ու մերժումը եկեղեցուց՝ կարդում է այն Նարեկացին յանուն Քրիստոսի, որին համար ասում է թէ ներող է երկայնամիտ, բազումողորմ, որ մարդասէր է, որի համար ոգեւորուած գոչում է «Որ ոչ եկիր կորուսանել զմարդկան ոգիս, այլ կեցուցանել»:

Թւում է ինձ, որ նրա այս գրած ամբողջ գլուխը, յատկապէս Թոնդրակեցոց դէմ գրած մասը (ՀԵ· գլուխ)· աղօթագրքի համար չէ եղել եւ ոչ էլ աղօթք է, յետագայում միայն մտցրել են աղօթագրքի մէջ եւ ստացուել է մի անհամերաշխութիւն, հակասութիւն՝ աղօթքի ընդհանուր ոգու համեմատութեամբ:

Նարեկացու ըմբռնած Քրիստոսը ի հարկէ Աւետարանի ընդհանուր ոգուց է բղխում: Նարեկացին աղանդաւոր չէ, մի նոր ուսմունքի հիմնադիր, Քրիստոսի Վարդապետութիւնը նոր ձեւով մեկնող· մի նոր կրօնական վերածնութիւն — հոսանք առաջ բերող, ինչպէս ռէֆորմացիայի ժամանակ արեւմտեան Եւրոպայում եղան Լուտէր, Կալվին, Ցվինգլի: Նա միայն Քրիստոսի անձնաւորութեան մի կողմով յատկապէս գրում է· Քրիստոսին ընդունելով Աստուած, շեշտում է յատկապէս նրա ողորմած, գթած, ներող լինելը եւ այդ էլ դառնում է նրա հոգու վերածնութեան աղբիւրը:

Այս ըմբռնման արժէքի կարեւորութիւնը կ'երեւայ, երբ համեմատենք

միջնադարի կաթոլիկ եկեղեցու հաւատաբննութեան ժամանակ եղած Քրիստոսի գաղափարի հետ: Այստեղ յանուն Քրիստոսի, որ մի ահեղ դատաւոր է, չզիջող, խիստ, սարսափ տարածող «աղանդաւոր» անուան տակ բոնածներին կախում, տանջում, սպանում են զարհուրելի չարչարանքներով, մինչդեռ աղօթող Նարեկացու Քրիստոսը սիրող սիրտ, գուրգուրացող հոգի, ներող միտք ունի, ու ամէն կերպ աշխատում է մեղաւորին դարձի բերել, բայց երբե՛ք տանջել, չարչարել: Նարեկացու այդ ըմբռնումը կենդրոնականն է Քրիստոսի անձնաւորութեան մէջ եւ լաւագոյնս արտայայտւում է ԽԹ. գլխում, ուր ասում է. «Ոչ զերկիւղս իւրովքն զարդուք եւ հրեշտակացն պայծառութիւնք. ոչ զերկիրս եւ զմարդկութիւնս եւ որ առ սոսա են զարմանութիւնք. ոչ զահման լայնութեան ծովու եւ որ նմա են եղելութիւնք. ոչ զանդունդս աղխիւքն հանդերձ եւ որ ի սմա են անբաւութիւնք. ոչ բարձրացար յօրինմամբ այսմանեօք վեհիւ որչափ առ իմս կարեկցութիւն, յասելն ընդ սուրբ մարգարէիւն, բաղցրութեանց յուսոյ բարութիւն, ո՞վ է Աստուած իբրեւ զիս կարող բողոքել միշտ զմեղս եւ ջնջել զանօրէնութիւնս»: Տիեզերքը իւր բոլոր հրաշալիքներով Քրիստոսի ստեղծուածն է, բայց այդ այնման զարմանալի ու գրաւիչ չէ, որքան այն, որ Քրիստոս մարդկանց ներել գիտէ ու մեղքերը բողոքել:

Անապատական ոգով լցուած, մեղքի մէջ լողացող Նարեկացու համար անշուշտ այդ գիծն է հարկաւոր, եւ այդ էլ նրա գրաւում է: Հասարակական տեսակէտից մեղաւորին ազդելու գաղափարն էլ արժէքաւոր է. եւ Նարեկացու — աղօթաւոր Նարեկացու այդ ըմբռնումը արժէք ունի մանաւանդ Միջին դարում երբ անհանդուրժելիութիւն կար կրօնական ազատութեան խնդրում եւ սարսափելի պատիժներ ու տանջանքներ պետական իշխանութեան մէջ:

Քրիստոսի ներողամտութիւնն է նրա փառքը. «Ոչ ի պարգեւս ես այնման հոչակեալ, որքան յողորմութեան» (ԺԳ. գլուխ). նրա «ծայրագոյն բարութեան» շնորհիւ է, որ տկարը պաշտպանուել է, չարագործը ներուել: Քրիստոս թէեւ կարող է ամէն ինչ անել իբրեւ հզօր, կարող է պարծել եւ դատապարտել եւ օրէնքի խստութեամբ վարուել, բայց նա այդ չի անում, որովհետեւ ունի «երկայնմտութիւն, բաղցրութիւն եւ բաւութիւն»: Այս է, որ Քրիստոսին սիրելի է դարձնում, պաշտամունքի առարկայ, եւ Նարեկացին՝ իբր սքանչացող էկզալտիկ բնաւորութիւն, ոսմանտիկ ու արեւելքցի բանաստեղծ, անհուն բարեպաշտութեամբ անսահման գովում, փառաբանում է Քրիստոսին:

Նրա սէրը առ Քրիստոս անսահման է, բուռն, անկեղծ ու խորը եւ նա, կարելի է ասել, իւր պաշտած գաղափարն այնպէս է փառաբանել, գովել, որ ոչ մի հայ բանաստեղծ այդ չի արել: Ի նկատի պիտի ունենալ այն առաւելութիւնը որ ունէր Նարեկացին իւր ներբողեաններում միւս բանաստեղծների հետ, որոնք սէր, գեղեցկութիւն, աշխարհ, կեանք են գովել, երգել: Քրիստոս բոլոր լաւագոյն առաքինութիւնների մարմնացումն է, ապա ուրեմն Աստուած. իսկ այդպիսին այս աշխարհում չի կարող պարփակուել. նա ժամանակից, տարածութիւնից դուրս է. սովորական օրէնքներին ենթակայ չէ. բացարձակ է. հետեւապէս նրան ամենաբարձր առաքինութիւնները կարելի է վերագրել գերադրական աստիճանի: Նարեկացին այդ դէպքում անկաշկանդ է եւ մտքի թռիչքին սանձ չի դնում, զգացմունքին պատուար չէ դնում: Ուրիշ է սովորական նիւթ երգող բանաստեղծը, որի նիւթը սահմանաւորի եւ ան-

կատարի, ժամանակաւորի, մահկանացուի տարրեր ունի իւր մէջ, այդ դէպքում բանաստեղծը որոշ շրջանակում է գնտւում եւ չափազանցութիւնը դառնում է կամ ծիծաղելի կամ անհաւատալի:

Թուել մի առ մի այն գովքը, այն ածականները, որ Նարեկացին Քրիստոսին տուել է իւր աղօթագրքում կը նշանակէ նրա աղօթագրքի մի բառորդը արտագրել, այնքան շատ են· երբեմն էլ կրկնութիւններ: Այդ ածականները ոչ այնքան Նարեկացու որքան եւ միտքը պարզում, նոյնքան եւ նրա զգացմունքները են արտայայտում· նա անսահման, անզուսպ սիրով է լցուած առ Քրիստոս եւ այդ սէրը նրան դարձնում է խօսող, երգող, ճառող, օր ու գիշեր կարող է նա գովել ու չկշտանալ· բերեմ մի օրինակ այդ գովքից, «Աստուած բոլորից, անճառ մեծութիւն, անբովանդակելի բնութիւն, անքննելի իսկութիւն, հզօր զօրութիւն, կարող բարձրութիւն, անպակաս լրութիւն, անճառ ժառանգութիւն, վայելչական վիճակ, առատ պատրաստութիւն, անստուեր իմաստութիւն, տեսչալի տուրք, անձկալի ձիր, բաղձալի բերկրութիւն, անտխուր հանգիստ, անտարակոյս գիւտ, անկապուտ կեանք, անծախելի ստացուածք, անփոխանորդելի բարձրութիւն, ամենարուեստ բժիշկ, անսասանելի հաստատութիւն: Դարձուցիչ մոլորելոց, գտիչ կորուսելոց, յոյս ապաւինելոց, լոյս խաւարելոց, հաւիչ մեղուցելոց, ծածկարան փախուցելոց, անդորրիչ խռովեցելոց, փրկութիւնդ մահացելոց, արձակիչդ կապելոց, ազատիչդ մատնելոց, պատսպարանդ սահեցելոց, վշտակիցդ գայթակղելոց, երկայնմտութիւն տարակուսելոց: Լուսոյ տեսակ, ցնծութեան ցոյցք, օրհնութեան անձրեւ, հոգի երեսաց, զօրութիւն դիմաց, հովանի գլխոց, շարժարան շրթանց, ազդումն բանի, կառավար անձին, բարձումն բազկի, ձգումն ձեռին, երասանակալդ սրտի: Ընտանի անուն, մերձաւոր ձայն, կցորդութիւն հարազատ, խնամածութիւն հայրենի, խոստովանեալ անուն, պաշտեցեալ պատկեր, անպարագիր տիպ, երկրպագեալ տէրութիւն, բարեբանեալ յիշատակ, խնդութեան մուտք, անվրէպ շաւիղ, փառաց դուռն, ճշմարտութեան ճանապարհ, երկնաճեմ սանդուղք: Եւ այլ բազմութիւն բանից գովեստից անհամար կարգաց, եւ տանց անբաւից, զոր ոչ բերէ բերանս երկրածին, եւ ոչ տանի գործի մարմնեղէն, եւ ոչ կշռեն իղձ հոգեղէնք» (ԼԲ· գլուխ): Այս ածականները, իրար ետեւից անընդհատ գրելը, հակադրութիւններով, այլաբանութիւններով համեմելը զուտ արեւելեան — արաբական պարսկական է եւ նրանց բանաստեղծների գրուածքներում յաճախ է պատահում· Նարեկացին իւր ժամանակի ոճն ունի, աւելի զարգացրած ու իւրաձեւ մշակած:

Նարեկացին էլ, իբրեւ քրիստոնեայ եւ վարդապետ, ընդունում է Երրորդութեան գաղափարը· գիտէ որ կայ Հայր, Որդի եւ Սուրբ Հոգի Աստուած, բայց նա ամենից առաջ եւ ամենից շատ Քրիստոսին է դիմում, նրան է իրեն հարազատ զգում, որովհետեւ նա՝ Քրիստոս մարմնացել է մեզ համար մեզ պէս, որ մեզ դարձնէ իւր համար իւր պէս: Քրիստոս մարդ է, իբր մարդ ծնուել է, ապրել, գործել, ուրեմն եւ նա կը հասկանայ տառապող մարդուն· նա Աստուած է դարձել եւ Նարեկացին այդ բանին է ձգտում, ուրեմն նա էլ պէտք է ճանապարհը ցոյց տայ եւ օգնէ իրեն:

Նարեկացու Քրիստոսը, այսպիսով կատարելագործուած, առաքինութիւնների մարմնացումն է, մարդն է եւ նրան մօտենում է առանց սարսափի, առանց վերացական տուայտանքների ու դեգերումների, այնպէս, ինչպէս որդին սիրող

հօրը, մտերիմ ընկերը իւր սիրած ընկերոջ: Այս ընտանիութիւնն ու մերձաւորութիւնն է, որ Նարեկացուն իրաւունք է տալիս իրեն համեմատելու Քրիստոսի հետ· եթէ նա կայծակնացայտ Եհովան լիներ, ամպ ու որոտի մէջ երեւացող, հրեղէն կառքում շրջող՝ Նարեկացին չէր խիզախի այդ անել· միայն գլուխ կը խոնարհէր ու հրամանի կը սպասէր, մինչդեռ նա երբեմն իրեն զգում է երդուեալ հաւատարմատարի, փաստաբանի դերում ու Ս. Գրքից վկայութիւններ բերելով իրեն պաշտպանում է Քրիստոսի — մարդասէր Աստծու առաջ:

Ահա համեմատութեան մի նմոյշ, ուր երեւում է թէ ինքը դեռ մարդ է եւ ձգտում է այն իտէալին, որ Քրիստոսն է: Նարեկացին զգում է իրեն Շանթի լեզուով ասած «դեռ ոչ այն մարդը որ Աստուած ստեղծել է ուզել»· Դու լոյս ես եւ յոյս, եւ ես խաւար եւ յիմար· դու իսկութեամբ բարի գովելի, եւ ես համայնիւն չար ապիկար· դու տէր ստորիցս եւ երկնից, եւ ես անիշխան շնչոյս եւ հոգւոյս· դու բարձրեալ ի կարեաց զատեալ, եւ ես տաժանաւոր եւ վտանգաւոր· դու ի վեր քան զկիրս երկրի, եւ ես կաւ անարգութեան գարշութեան· դու ըստ մարգարէին, մնաս յաւիտեան յանբաւ բարձրութեան, եւ ես միշտ կորնչիմ՝ ըստ նորին բանին· ի քեզ ոչ է մթութիւն կամ նենգութիւն, եւ ես բավանդակն ի՛սկ եմ, որ զաւանդն իմ ոչ պահեցի» (ՁԳ· գլուխ): Տրամաբանական վերլուծութեան ենթարկելով կը տեսնենք, որ այստեղ մտքերի շփոթութիւն շատ կայ· այսպէս եթէ ինքը խաւար է չէր կարող լոյսին տեսնել· եթէ ինքը անարգ կաւ է չէր կարող գիտակցել Քրիստոսի յաւիտենական բարձրութեանը եւ գոյութեանը· Քրիստոսին նա ասում է, որ «ըստ մեզ» եղաւ, մարդ դարձաւ· Նարեկացին ինքն էլ մարդ է եւ կաւ անարգ· մի՞թէ Քրիստոս էլ անարգ կաւ դարձաւ ուրեմն· ի հարկէ ոչ· Նարեկացին այդ ոչ մտածել կարող էր եւ ոչ մտածել է· պարզ է, որ նրա համեմատութիւնները այլաբանութիւններ են միայն ու բանաստեղծական թռիչքներ եւ ոչ տրամաբանական S.P. եւ M. անդամներով կազմուող հաւաքաբանութիւններ:

Նոյն Նարեկացին, որ ասում է իր համար թէ անարգ կաւ է ինքը, ե· գլխում էլ ասում է, որ Քրիստոս մարդուն իր պատկերով է ստեղծել· «Զարդարեցեր բանիւ, փայլեցուցեր փչմամբ, մտօք ճոխացուցեր, իմաստիւ աճեցուցեր, հանճարով հաստատեցեր, ի շնչականացն որոշեցեր, հոգով իմանալեաւ խառնեցեր, իշխանականին գոյիւ պճնեցեր» Ահա այս մարդը, որ ունի տուեալներ Քրիստոսից ստացած եւ դրանց վրայ վստահանալով է, որ մարդը, նաեւ Նարեկացին՝ ինքը կարող է ձգտել Քրիստոսին ու կատարելութեան հասնել: Այդ տուեալները Նարեկացու մէջ այնքան ուժեղ են, որ նա վարանում է ասելու թէ ինքն էլ աստուածայինն գործ կարող է կատարել եւ իր գրածը այդպիսին է· այս միտքն է երեւում հետեւեալ տողերից· «Զսկսեալս իմ դու կատարեա՛· եղիցի հոգի ըո խառնեալ ի սա· շունչ զօրութեան մեծիդ միասցի ի ըո ինձ շնորհեալ ստեղծաբանութիւնս· զի դու տաս զօրութիւն վհատեալ սրտից» (Գ· գլուխ): Նարեկացին զգում է, որ իրեն մէջ Քրիստոսի շունչ կայ, որ ինքը այնպիսի լաւ գործ է կատարում, որ կարող է նրան խնդրել, որ Քրիստոս աւարտէ: Անարգ կաւը, յիմարը, խաւարը, ինչպէս համեմատութեան մէջ էր ասում ինքն իրեն համար այդտեղ Քրիստոսի շունչ ունեցող է դառնում, ստեղծաբանութեան շնորհ ունեցող: Ինքը ի հարկէ պակասաւոր, մեղաւոր է եւ այդ պատճառով Բ.–ԺԵ· գլուխը անընդհատ իր մեղքերն է թւում, բայց եւ գիտէ, որ մարդ չկայ, որ մեղք չունենայ· Եթէ Յովհաննէս Աւետա-

բանիչը կատարեալ մաքրութիւն ունենալով ասում էր, թէ «թէ ասիմ մեղս ինչ մեծ չանել, սուտ առնեմ զնա»: Ի՞նչ խօսք, որ Նարեկացին պիտի ասէր, որ ինքը մեղաւոր էր, բայց եւ պիտի ձգտէր իւր իտէալին — Քրիստոսին, որովհետեւ ինքն էլ նրանից ունի իւր մէջ շունչ, ոգի, Քրիստոս էլ «ըստ մեզ էր» մարդ էր եւ աշխատում է իւր նման դարձնել մարդկանց:

Բացարձակի, անսահմանի, լաւագոյն առաքինութիւնների կատարեալ մարմնացում Քրիստոս յաւիտենական է, միշտ կենդանի, ամէն ինչ տեսնող, երկինքի ու երկրի, մարդկանց սրտերի բոլոր գաղտնիքներին ծանօթ եւ նրա բնակութեան վայրը, ըստ Նարեկացու, երկինքն է, որը նոյնպէս անսահմանութիւնն է եւ անվերջ ժամանակի տեսակէտից: Այս դէպքում արդէն խօսում է միջնադարի Նարեկացին, եւ նա երկինքը զարդարում է այնպէս, ինչպէս միջնադարի մարդու ըմբռնումն է: Քրիստոսին շրջապատում են հրեշտակաց գնդեր, մարտիրոսաց դասեր, առաքեալների, մարգարէների, հայրապետների, կոյսերի, ճգնաւորների եւ առ հասարակ բոլոր սրբերի խմբերը, եւ անընդհատ փառաբանում են Քրիստոսին: Նոյն եկեղեցական ըմբռնմամբ Քրիստոս վերջին դատաստանի դատաւորն է ու թէեւ ահեղ է, հզօր, արդարամիտ, սակայն անգամ այդ վերջին րոպէին էլ Նարեկացու Քրիստոսը ներող է եւ ոչ միայն ահեղ դատաւոր: Նարեկացին սպասում է, հաւատում է, որ վերջին վայրկեանին իսկ եթէ մեղաւորը զղջայ, խնդրէ՝ կ'ազատուի դատապարտութիւնից: Այսքան անսահման է Քրիստոսի ներողամտութիւնը, Նարեկացու ըմբռնած Քրիստոսի:

Այդ Քրիստոսն է, որ ըստ Նարեկացու սկիզբն է ամէն բանի եւ ամէն բանի մէջ լրիւ կայ: Նա մահուան մէջ կեանք է, խաւարի մէջ լոյս: Նրան ծունր են դնում երկնաւորները, երկրաւորները եւ սանդարամետականները: Նարեկացու համար նա Աստուած է, կեանք, ապաւէն, յոյս եւ վստահութիւն (ՂԳ· գլուխ): Այս հաւատքն է որ նրան թեւաւորում է իւր հոգու սաստիկ պայքարը միշտ առաջ տանելու իւր անթիւ չարիքների դէմ կռուելու, քանի որ երբ Քրիստոսի ողորմութեան ճշոյլները երեւալուն պէս, «տեղի տան տխրութիւնք, նահանջին հեծութիւնք, փախնու խաւարն, մեկնի մէգն, մերժի մառախուղն, փարատի մռայլն, սպառի աղջամուղջն, վերանայ մութն, գնայ գիշերն, տարագրի տագնապն, չքանան չարիքն, հալածին յուսահատութիւնքն» (ԽԱ· գլուխ): Այդ մեծ ոյժն ունի Քրիստոս, որովհետեւ նա կայ «ի տարր գոյի եւ յեզրս ծագաց աշխարհի»: Ամէն տեղ ու ամէն տարրի մէջ կայ: Այս ըմբռնումը պանթէիստական շունչ ունի իւր մէջ եւ Նարեկացու որոնող, զմայլուող բանաստեղծական ոգուն այդ հարազատ է եւ հասկանալի: Նա տիեզերականն է ձգտում ընդգրկել ու նրա մէջ էլ իրեն կատարելութեան հասցնել· այդ ձգտման համեմատ էլ նրա իտէալը տիեզերականի մէջ պիտի լինի եւ տիեզերականը ընդգրկած:

ԳԻՒՏ ԵՊՍ.

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅԻՆ ՀԱՒԱՏՔԸ

«Ո՞ւր են հաւատք ձեր»։
(ՂՈՒԿ. Ը. 25)

Քրիստոսի յանդիմանական խօսքերէն մէկն է սոյն հարցումը. յանդիմանական հարցում մը՝ ուղղուած տասներկու առաքեալներուն, զոր Ղուկաս կարեւորութեամբ յիշատակած է իր Աւետարանին մէջ։

Դէպքը պատահած էր Գալիլիոյ ծովակին վրայ։ Առաքեալները երբ ծովակին մէկ ափէն միւսը կը նաւարկէին, յանկարծ փոթորիկ մը կը պայթի եւ կը վտանգուին նաւակին գոյութիւնը եւ իրենց կեանքը։

Վախը կը պատէ առաքեալներուն սիրտը։ Տիրող կացութենէն յուսահատ, անոնք կը ստիպուին իրենց Վարդապետը արթնցնել, որ օրուան քարոզութենէն յոգնած, հանգիստ կը քնանար։ Քրիստոս քունէն արթննալով, կը սաստէ երկրային տարերքը եւ ծովը կը գտնէ իր նախկին անդորրութիւնը։ Ապա Քրիստոս, իր նայուածքը առաքեալներուն սեւեռելով, հարց կու տայ անոնց. «Ո՞ւր է ձեր հաւատքը»։

Աշակերտները, ականատես ըլլալով գերբնական պատահարի մը, անակնկալի եկած էին եւ մատնուած չփոթալի վիճակի մը։ Անոնք չկրցան դիմադրել Քրիստոսի հարցումին տարողութեան, այլ բաւականացան իրարու ըսելով. «Արդեօք ո՞վ է ասիկա, որ հովերուն ու ջուրերուն հրաման կու տայ եւ կը հնազանդին իրեն»։

Տասներկուքին կը պակսէր պէտք եղած իմացականութիւնը, թափանցելու Վարդապետին յանդիմանական հարցումին էութեան եւ հասկնալու անոր խոր իմաստը։ Այդ ըմբռնումը ունեցաւ հեթանոսաց բանիմաց քարոզիչը՝ Պօղոս։

Պօղոս Առաքեալի խորաթափանց միտքը ըմբռնեց հաւատքին կատարելիք դերը մարդկային կեանքի մէջ։ Ան իր քարոզութեանց ընթացքին եւ թուղթերուն մէջ յաճախ ծանրացաւ հաւատքի զօրութեան վրայ, քանի որ Պօղոս անհատական փորձառութիւնը ունեցած էր հաւատքի ներզօր ոյժին։ Քրիստոնեայ մկրտուելէն ետք, Պօղոս առաւել զօրութեամբ ապրեցաւ հաւատքի կեանքը ու հետագայ աստուածաբաններէն կոչուեցաւ հաւատքի առաքեալ։

Կրօնքի հիմնադիրներ մարդկային կեանքին մէջ հաւատքի յայտնաբերած ուժականութիւնը նկատելով, զայն իրենց կրօնքին հիմը դարձուցած են։ Քրիստոնէական կրօնքը, իր աստուածային ծագումով եւ Պօղոսի ջանքերուն չնորհիւ, դարձաւ հաւատքի կրօնք։

Առանց հաւատքի՝ կարելի չէ բացատրել մարդու ոգեղինութիւնը, հոգեկան զգացումները, բարոյական գործերը, միստիկ ապրումները եւ կատարած գիւտերը։ Հաւատքը բանաւոր էակը վերածած է ստեղծագործ արարածի մը։

Քրիստոնէութեան չնորհիւ կազմուեցաւ հաւատացեալներու նոր դասակարգ մը, որուն ունեցած հաւատքը եւ իտէալը զարկ տուաւ քաղաքակրթութեան զարգացման եւ մշակոյթի բարգաւաճման։

Հաւատքը, Պօղոսի սահմանումով, յուսացուած բաներուն հաստատութիւնը եւ աներեւոյթ բաներուն ապացոյցն է (Եբր. ԺԱ. 1)։ Հաւատքը անձի մը վարդապետութեան ըմբռնումն է։ Քրիստոնէութիւնը հաւատքն է Աստուծոյ գոյութեան, Քրիստոսի յարութեան, հոգիի անմահութեան, ճշմարտութեան եւ արդարութեան վերջնական յաղթանակին։

Հաւատքի վերաբերեալ ճշմարտութիւններ կարելի չէ զգայարանքներու փաստարկութեան ենթարկել։ Հաւատքի տարրեր վեր կը մնան մարդկային մտածողութեան չրջագիծէն։ Բայց վերոյիշեալ ճշմարտութիւնները որպէս արտակարգ երեւոյթներ չեն գայթակղեցներ հաւատացեալը, երբ ան չի կրնար զանոնք մեկնաբանել։ Ան կ'ընդունի մարդկային գիտութեան եւ իմացականութեան սահմանափակ տարողութիւնը, այսուհանդերձ կը ճգնի իր կարելիութեանց սահմանին մէջ կեանքը հասկնալի դարձնել մարդուն։ Աննախապաշարեալ հաւատքի չնորհիւ է, որ մենք աստուածային արարչագործութեանց ընդմէջէն զԱստուած կը ճանչնանք։

«Ո՞ւր է ձեր հաւատքը»։

Աստուածորդւոյն յանդիմանական հարցումը ուղղուած էր նաեւ մեզմէ անոնց, որոնք իրենց վստահութիւնը կորսնցուցած են առ Աստուած։

Կեանքը պայքար մը եղած է բոլոր ժամանակներու մէջ։ Կեանքի պայքարէն յաղթական դուրս եկած են անոնք, որոնք ճշմարիտ եւ գիտակից հաւատք ունեցած են։ Այն ամէնը, որ Աստուծմէ ծնած է, կ'ըսէ Յովհաննէս Առաքեալ, աշխարհի կը յաղթէ. եւ ասիկա է յաղթութիւնը, որ աշխարհի կը յաղթէ, այսինքն՝ մեր հաւատքը։ Ո՞վ է որ աշխարհի կը յաղթէ, եթէ ոչ անիկա որ կը հաւատայ թէ Յիսուս Որդի Աստուծոյ է (Ա. Յովհ. Ե. 4–5)։

Ոմանք կը հաւատան, թէ միայն գիտութեան ճամբով տիեզերքը կարելի է նուաճել. բայց առանց հաւատքի, գիտութիւնը ո՛չ մէկ դրական բարիք կ'ընծայէ մարդկութեան։ Հաւատացող գիտնականն է, որ երկիւղածութեամբ մուտք կը գործէ աստուածային գաղտնիքներուն խորութեանց մէջ ու կը ջանայ վերլուծել Աստուծոյ ծրագրին խորհուրդները։

Քրիստոնէական հաւատքը ազդու միջոց է նաեւ մեր կիրքերուն յաղթելու համար։ Ան կը զօրացնէ ենթակային անհատականութիւնը՝ դիմակալելու համար ամէն տեսակի փորձութիւններ։ Մեր ապրելակերպը եւ գործերը հայելին պէտք է ըլլան մեր հաւատքին, որովհետեւ «ինչպէս մարմինը առանց հոգիի մեռած է, նոյնպէս ալ հաւատքը առանց գործերու մեռած է» (Թուղթ Յակոբու, Բ. 26)։

Ի՞նչ պիտի ըլլար սակայն քրիստոնէութեան ապագան, եթէ Պօղոս Առաքեալ անկեղծ հաւատքով չքարոզէր Քրիստոսի վարդապետութիւնը։ Պօղոսի առաքինի գործերուն չնորհիւ քրիստոնէական կրօնքը նուաճեց մարդոց սիրտերը ու տարածուեցաւ աշխարհի բոլոր կողմերը։

Հաւատքը իմաստուն անձերու փնտռած հազուագիւտ, թանկագին քարն է։ Կէօթէ ըսած է. «եթէ հաւատք ունիս, ի սէր Աստուծոյ, տո՛ւր անկէ ինծի մաս մը, իսկ եթէ տարակոյսներ ունիս՝ քեզի՛ պահէ զանոնք, քանզի անոնցմէ ես չատ ունիմ քովս»։

Պօղոս ցոյց տուած է մեզի հաւատքի կենարար աղբիւրը, որուն այնքան պէտք ունինք այսօր։ Եւ եթէ կ'ուզենք մեր կիրքերուն իշխել եւ կեանքի պայքարէն յաղթական դուրս գալ, հետեւինք առաքեալին քայլերուն եւ «Յիսուսի նայինք, մեր հաւատքի առաջնորդին եւ կատարողին» (Եբր. ԺԲ. 2)։

ԲԱԲԳԷՆ ԹՕՓՃԵԱՆ

ՀՈԳԵԿԱՆ ՉԱՓԱՀԱՍՈՒԹԻՒՆ*

(Գաղ· Դ· 1–7)

Իմացումի տարբերութիւն մը պէտք է ընկատել **արժէքի** եւ **արժանիքի** գաղափարներուն միջեւ· առաջինը վիճակ մըն է՝ զոր կրնայ պատահիլ որ ունենայ մէկը իր կամքէն անկախաբար, իսկ երկրորդը առաւելութիւն մը, եթէ կ'ուզէք՝ առաքինութիւն մը, որուն կարելի է տիրանալ կամքով եւ գիտակցութեամբ միայն: Ծնիլ արքայորդի՝ արժէք մըն է անշուշտ, բայց այդ չափ լոկ· անոր բուն արժանիքը մարդ կ'ունենայ ա՛յն ատեն միայն, երբ կրնայ վայլեցնել զայն իր անձին վրայ, արժեցնելով զայն իր կեանքին մէջ:

Այսպէս է նաեւ իրերու հոգեւոր կարգին մէջ մանաւանդ· Աստուծոյ որդիներ լինելու ընդունակութեամբ եւ յարմարութիւններով կը ծնինք ամէնքս ալ· բանի որ առաջին վայրկեանէն մեր արեան մէջ ունինք մտածելու եւ տրամաբանելու, զգալու, իտէալ մը հետապնդելու, ծրագիրներ յօրինելու եւ կազմակերպական ձեռնարկներ գործադրելու, այսինքն մարդը կենդանիէն զանազանող բարձր ձիրքերու սերմերը· բայց իսկապէս Աստուծոյ որդիներ կը լինինք այն ատեն միայն՝ երբ մեր կազմին մէջ թաքնուած եւ հոն ի զօրու մնացած այդ յատկութիւնները բնականոն եւ առողջ զարգացումով մը կը հասնին որոշ կատարելութեան մը· ու մենք, մեր ներքին աշխարհի մէջ տեղի ունեցած աճումի այդ վիճակին այլեւս խելամուտ, կը գիտակցինք այդ ձիրքերուն ծագումին եւ տարողութեանը, եւ կը հասկնանք պայծառօրէն թէ ի՛նչ անհուն բարութենէ մը եւ իմաստութենէ մը եւ ինչո՞ւ փոխանցուած են անոնք մեզի, ու կ'ըմբռնենք հայրութեան եւ որդիութեան կապը, որ կը միացնէ զմեզ Աստուծոյ, իբրեւ գերագոյն ծնողի մը, որով միայն կարելի կը թուի մեզի հոգեւին կեանքը:

Զգացողութեան եւ միտքի պարունակին մէջ բացուած լոյսի այդ րոպէն՝ հոգեկան չափահասութեան այն երջանիկ պահն է, ուր մեր էութեան խորէն հնչող անոյշ ձայնի մը ի լուր՝ բնազդօրէն կը պատասխանենք· «Աբբա՛, Հա՛յր»· ու կը զգանք թէ այլ եւս չենք ծառայ, այլ որդի ··· եւ ժառանգ Աստուծոյ:

Կեանքի այն շրջանը, որ մեր ծնունդէն մինչեւ այդ վայրկեանը կ'երկարաձգուի, մանկութեան կամ անչափահասութեան շրջանն է, այսինքն մարդկային գոյութեան այն ժամանակամասը, ուր մարդը, դեռ «տղայ»՝ Առաքեալին

* «Առաքելոց Շաւիղով» էջ 31–33

բառով, ենթակայ է «աշխարհի տարրեր»ուն ազդեցութեանը: Մանկական հոգեկան զգացումին դէմ յանդիման գործող աշխարհի այդ տարրերն են միջավայրը, ընտանիքը, ցեղը եւ դարը, որոնց անխուսափելի ներգործութեներէն դուրս չի մնար ոչ մէկ էակ, բայց մանաւանդ ոչ մէկ մարդ: Արդ, ճշմարիտ դաստիարակութեան գործը պիտի ըլլայ ա՛յնպէս մը ուղղել հանգամանքներուն ընթացքը, որ այդ չորսը, մին իր լաւագոյն ազդումներովը, միւսը՝ իր ամենէն բարի ներշնչումներովը, երրորդը՝ իր ամենէն ազնիւ բերումներովը, ու վերջինը՝ իր ոգիին ամենէն մաքուր դրոշմումովը, այնպէս մը տպաւորուին իր վրայ, որ աստուածային որդիութեան եւ ժառանգի իրաւանց գիտակցութիւնը, այլեւս աւելի հաւ երբեմ յստակ եւ հզօր, վերածուի անմիջապէս գործունէութեան· իրաւունքի զգացումէն ծնի պարտականութեան գաղափարը, ու հոգեկան չափահասութեան ժամանած մարդը կարենայ իսկոյն խորհիլ թէ ի՛նչ պարտի ընել, որպէս զի վայելեցնէ իր անձին վրայ եւ արժեցնէ իր կեանքին մէջ Աստուծոյ որդիութեան եւ ժառանգութեան արժէքը:

Արժէքը վերածել արժանիքի· ատոր մէջ է քրիստոնէին կեանքին ամբողջ կոչումը: Իր կրօնքին գաղտնիքն է այդ: Կարենալ իր մարմինի կաւին մէջ ճշմարել Հոգիէն հրահալուած աստուածային բուրային ոսկին· արթնցնել իր բնութեան մէջ նիրհող ազնուական բնազդները· ու մտածել թէ այդ ամէնը, ճշմարիտ հարստութեան անսպառ գանձ մը, դրուած է իր տրամադրութեան տակ, անկէ հանելու համար միջոցներ՝ զօրութիւններ, հնարաւորութիւն՝ գործադրելու Աստուծոյ կամքը երկրի վրայ: Ու այս բոլորը՝ պարզապէս իբրեւ պտուղ որդիական զգացումի մը, որ ամէն վայրկեան իր մէջ կը ճորոգէ աստուածային հայրութեան գաղափարը, ու՝ այդպէս՝ բազում կողմերով դառն ու դժխեմ այս գոյութիւնը ստէպ կը վերածէ անձնուիրութեամբ, վստահութեամբ, սիրով եւ բաջութեամբ բաղցրացած եւ գեղեցկացած կեանքի մը, ուր փոխն ի փոխ կը լսուին իբրեւ երկինքէն երկիր հնչեցուած եւ երկրէ երկինք վերուղղուած ձայներ· «Որդի իմ ես դու»· «Աբբայ, Հայր»:

ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ԵՐԵՔՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ
Holy Trinity Armenian Church
14 WOODLAWN AVE., WEST, TORONTO, ONTARIO M4V 1G7

Parish Office: **(416) 924-6514**

Very Rev.
Hovnan Derderian, B.A. (OXON)
Rector

Թիւ՝370
Նոյեմբեր 25,1987

Մեծայարգ Տիար Բաբգէն Թօփճեանին,
Խմբագիր- Հրատարակիչ ''Արմաշ'' կրօնական պարբերաթերթին

Մոնթրէալ

Սիրելի Բաբգէն,

1984 թուականէն մինչեւ օրս ուշադրութեամբ կը հետեւիմ Ձեր խմբագրութեամբ հրատարակուող Արմաշ կրօնական պարբերագիրքին: Դուք Ձեր անծնուէր ծառայութեամբ հայ հոգեւոր զրականութեան զանձարանին կ'ընծայէք մնայուն արժէքներ:

Այսօր, հայ հոգեւոր զրականութիւնը, ցաւօք սրտի, պէտք եղած չափերով թափ ու սլացք չի ստանար: Ներկայ կացութիւնը, անկասկածօրէն, ունի իր բանաւոր պատճառները: Հայ հոգեւոր զրականութեան մշակումի դանդաղեցումը արդիւնքն է գլխաւորաբար Արհաւիրքի սեւ տարիներուն: Այնուհետեւ նոր ծաղկող զաղութներն ու եկեղեցական համայնքները երիտասարդ եկեղեցականներու ուսերուն կը բեռցնեն չափէն աւելի վարչական պատասխանատուութիւններ ու պահ մը տեղքայլի մէջ կը մնայ հոգեւոր զրականութեան զարգացումը:

Սիրելի Բաբգէն, Դուք Ձեր հոգիին մէջ ունիք Լուսաւորչի կանթեղէն կայծ մը, զորս տրուած է Ձեզի սրբալոյս Միւռոնի դրոշմումովը՝ Ձեռամբ երջանկայիշատակ Ջարեհ Ա. Կաթողիկոսի: Ձեր աշխատանքը, որպէս ''զանձ անկողոպտելի'', պատիւ կը բերէ հայ եկեղեցւոյն: Արմաշ պարբերագրքի հրատարակութիւնը մեծապէս կը գնահատենք, մանաւանդ Ձեր լուրջ հետեւողականութիւնը՝ վառ պահելու համար մեր ժողովուրդի հոգիներուն ու սրտերուն մէջ Աստուծոյ ծայնը, որուն առջնորդութեամբ մարդը իր կեանքը կը կամրջէ Յաւիտենականին:

Սիրով, Աղօթարար՝

Յովնան Վրդ. Տէրտէրեան
Հովիւ՝
Ս.Երրորդութիւն Հայց. Եկեղեցւոյ

21 Սեպտ., 1987

Հոգեշնորհ Բաբգէն Վրդ. Թօփճեան
1570 Տիւտրմէն
Մոնրէալ,
Գանատա:

Հոգեշնորհ Հայր Սուրբ,

Շնորհակալութեամբ ստացայ ձեր խմբագրած Արմաշ պարբերագրքի 4րդ տարուայ Թիւ 2 համարը: Անվարան կրնամ ըսել թէ կարեւոր ծառայութիւն է կը մատուցանէք բոլոր այն մտաւորականներուն որոնք մեր ազգի ոգեկան կեանքի շարունակականութեան տագնապը կ'ապրին: Գրագէտ, բանասէր, զարգացած հայ -- բոլորն ալ հետաքրքրութեամբ պիտի կարդան Արմաշի յօդուածները: Կը մաղթեմ որ անխախտ պահէք լրջութեան, հմտութեան եւ շահեկանութեան մակարդակը:
Կը շնորհաւորեմ ձեզ՝ ձեր քաջութեան, հաւատքին ու հայ դպրութեան հանդէպ ձեր սիրոյն համար:

Անեղծ զգացումներով

Վահէ Օշական:

Յ.Գ. Ձեզ կ'ուղարկեմ, փոխանակութեան ճամբով՝ վերջերս լոյս տեսած Ռէֆթ տարեգիրքէն օրինակ մը:

Diocese of the Armenian Church of America

Archbishop Torkom Manoogian, Primate

BISHOP PAPKEN VARJABEDIAN D.D.
DIOCESAN LEGATE

Յարգելի եւ սիրելի
Տիար Բարկէն Թօփճեան
Խմբագիր-հրատարկող «ԱՐՄԱՇ»-ի

ԱՐՄԱՇ-ը, ըլլայ ան Զարխափանի Տունը, հայ գիւղը եւ կամ պարբերաթերթը մեր սրտին խօսող անունն է: Իմ սերունդս, իրրեւ աշակերտները Թորգոմ Պատրիարքի կամ Բարգէն Կաթողիկոսի՝ եթէ հոգեծին թոռներն ենք Օրմանեան-Դուրեան ազգուգական զոյգին՝ ձեր սերունդը՝ թոռնորդիները:

«Հոսանքն ի վեր թիաւավարել է» ձեր գործը, ակնարկելով ԱՐՄԱՇի հրատարակութեան: Կը կարծեմ որ կարեւոր է անոր հրատարակութիւնը, զի կը լրացնէ կարեւոր պահանջք մը: Որքան ուրախ եմ որ ամէնուն առջեւ բացած էք զայն· Հայ՝ ըլլայ Մայր Եկեղեցւոյ, Աւետարանական եւ Կաթոլիկ մեր հոգեւոր եղբայրները կ'աշխատակցին, պէտք է տարածել պարբերագիրքը, զի իր պարունակութեամբ բացառիկ է, պարզ եւ խօսող՝ ընթերցողի հոգւոյն, մտքին ու սրտին: «Տարածել» ըսի, Ամերիկան (նաեւ Գանատան) յայտարարութեան (Advertise) երկիր է: Հայահոծ գաղութներու (Լոս Անճելոս, Պոսթոն, եւն·) հայ մամուլով ծանուցանել, վճարումով եւ գրախօսականով:

Պատմութեան անցած (հին) Արմաշի մասին գաղտնիք մը կ'ուզեմ յայտնել:

1974-ին Պոլիս կը գտնուիմ: Ամէն· Տ· Շնորհք Պատրիարք բարի կ'ըլլայ զիս Արմաշ տանիլ: Սիրտս վեր հանող այցելութիւն մըն է այս: Խառն զգացումներ տակն ու վրայ ըրած են սիրտս: Չորս կողմը կը դառնամ տաճարին եւ դպրեվանքին: Փնտռտուք մը, ես ալ չեմ գիտեր ի՞նչ կը փնտռեմ ··· Տաճարը երկուքի կիսած են· մէկ մասը մզկիթ միւսը մէտրէսէ: Ձիգ կ'ընեմ լացս զսպելու:

Հետս ունիմ Աստուածածնի փոքրիկ խճանկար մը· Հոմէն բերած եմ զայն: Տեղացի մարդիկ, (անունը չի տամ) ծոյլ ու անհոգ նստած կը ծխեն ու կը դիտեն մեզ: Ծերպ մը կը գտնեմ, գաղտնաբար խճանկարը կը գետեղեմ հոն: Ո՛վ Զարխափան, շատ չարիքներ ես խափանած, ինչո՞ւ այս չարիքը (Արմաշի կորուստը, Արմաշականներու նահատակութիւնները, 1915-ը) չուզեցիր խափանել ···: Պատասխանի չեմ ուզեր սպասել, ու կ'աւելցնեմ· — «Ահա հաւատով ձեզ այս ծերպին մէջ կը գետեղեմ, եւ կը սպասեմ պատասխանի, որ Արմաշը վերադարձնես մեզի· շարունակես բարի պաշտօնդ կատարել, ոչ միայն ազգիս գալիք չարիքները խափանել, այլ բարիքներով առատացնել»:

Խաղաղած է միտքս ու հոգիս· հանգիստ է սիրտս, լսած է Ան աղօթքս — Աստուածածինը մեզի հետ է· եթէ միայն գիտնանք մեր շուրջը նայիլ եւ տեսնել մեր հայրենիքի իրականութիւնն ու վերելքը ու մեր սփիւռքի մխիթարական ու յուսալից կացութիւնը:

Ի Քեզ եմք ապաւինեալ Քրիստոսի
Մայր Աստուծոյ Մերոյ:

22 Յունուար 1988
Ուաշինկթըն, ՏԻ.ՍԻ.

ԲԱՐԳԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

«ԱՐՄԱՇդ իրապէս մեծ պակաս մը կը լրացնէ մեր ներկայ կրօնական ու հոգեւոր մատենագրութեան մարզէն ներս: Ցօդուածները թէ այժմէական են եւ թէ վաւերական ու հեղինակաւոր»:

Փօմփաօ Պիչ — **ԴՈԿՏ. Հ. ՋԱՒԷՆ ԱՐԶՈՒՄԱՆԵԱՆ**

«Ինչ մեծ եւ գեղեցիկ բան է գիրի եւ գրականութեան միջոցաւ հաղորդակից ըլլալ մտածող մարդոց մտքի ու հոգիի արգասիքին: ԱՐՄԱՇի կանոնաւոր ընթերցումը եւ որակաւոր ուսումնասիրութիւններու օգտագործումը իմ հոգեւոր ծառայական դաշտի մէջ թարմ եւ առատ ջրտուք մը հանդիսացաւ: Նաեւ ուղեցոյց ունենալով ԱՐՄԱՇը, կիրակնօրեայց դպրոցի ուսուցչական կազմին հետ մեր պարբերական հանդիպումներուն պատմական ակնարկներ կը նետենք մշակոյթով հարուստ մեր անցեալին վրայ նաեւ կը ջանանք մեկնաբանութիւններ ընել շահեկան յօդուածներու եւ բարոզներու վրայ»:

Գորտոպա — **ԱՒԵՏԻՍ ՔՀՆՅ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ**

«Սփիւռքեան պայմաններուն, անհատական ճիգերով, նման հրատարակութիւնները, գիտենք որ մեծ դժուարութիւնների ու զոհողութիւնների գնով են որ գլուխ են գալիս»:

Նոր Ջուղա — **ԼԵՒՈՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ**

«ԱՐՄԱՇի բովանդակութեան ծանօթանալէ ետք, կը հաստատեմ կրկնապատիկ գնահատելի այն աշխատանքը որ կը տանիք, եւ հայ պարբերական մամուլի գանձանակին ձեր բաժինը բերելով՝ կ'արժեւորէք հայ մշակոյթին ծառայելու կոչուած ձեր նուիրական առաքելութիւնը»:

Գահիրէ — **ՏՈՔԹ. ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՅՐԱՄԵԱՆ**

«Կը հետեւիմ ԱՐՄԱՇներուդ: Կը հիանամ կամքիդ: Նման լուրջ բովանդակութեամբ պարբերական մը հրատարակելը հերոսութիւն կը նկատեմ երբ մանաւանդ ոու թերթդ իր ներկայութեամբ բաց մը կը գոցէ ... Ոու ԱՐՄԱՇդ, անձայն, անշշուկ, դիրք մը կը պահէ, մեծաւոր բերդ մըն է կամք ու ճաշակ ունեցող բերդապահով»:

Հալէպ — **ԲԺԻՇԿ ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՆԵԱՆ**

«Մեծապէս գնահատելի է Ձեր տարած աշխատանքը Արմաշու ոգին վերարծարծելու առաքելութեան մէջ»:

Իսթանպուլ — **ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ. ՄՈՒՇԱՓԵԱՆ**

Կանոնաւոր կը ստանանք եւ կ'ըմբոշխնենք Ձեր «ԱՐՄԱՇ» պարբերաթերթը, լի հոգեշահ էջերով:

ՓՈՑՐ ՄԵԼԻՆԷ
Տեսչուհի Հայ Փոյրերու Վարժարանի

Մոնթրէալ

Archbishop
Vicken Aykazian

Ստանալու համար դիմել՝
Papken Topjian
1570 Dudemaine
Montréal, Qué. H3M 1R1
Canada